

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Особливості часової перспективи у військових з різними емоційними
профілями, що несуть службу на передовій»

Студентки 2 курсу групи ЗПС-61
другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Марини КРУТАЄВОЇ

Керівник: к. психол. н., ст. викл.
Павло СЕВОСТ`ЯНОВ

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ	7
1.1. Визначення часової перспективи у психології	7
1.2. Поняття емоційної сфери особистості	12
1.3. Психологічні особливості та специфіка емоційної сфери військових-учасників бойових дій.....	17
Висновки до розділу І	22
РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ.....	23
2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки.....	23
2.2. Методи дослідження	23
Висновки до розділу ІІ.....	28
РОЗДІЛ ІІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ	30
3.1. Дослідження часової перспективи у військових на передовій.....	30
3.2. Визначення факторної структури емоційної сфери у військових на передовій	35
3.3. Визначення емоційних профілів у військових на передовій	41
3.4. Порівняльний аналіз показників часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями.....	44
Висновки до розділу ІІІ	49
ВИСНОВКИ.....	52
ЛІТЕРАТУРА.....	55

ВСТУП

На сьогоднішній день беззаперечним є той факт, що військові конфлікти несуть за собою вкрай негативні наслідки для всіх сфер функціонування суспільства, яке відчуло на собі вплив воєнного втручання, - тим більше, якщо мова йде про безпосередній досвід перебування в осередку бойових дій.

Вкрай важливим в констатації даного факту є одностайне відзначення цілою низкою дослідників (М. Требін, В. Лозіна, О. Панченко, Т. Титаренко, О. Перехрест та багато інших) того, що вплив війни на суспільство лишається відчутним доволі тривалий час і по її завершенню, - зокрема, у демографічній, економічній, соціальній та психологічній сферах. При цьому, на сьогоднішній день саме психологічний аспект вивчення наслідків військових конфліктів, з огляду на складність аналізу психічних явищ у зазначених умовах, лишається найменш дослідженим у наукових працях.

Якщо брати це до уваги, то, безумовно, для української спільноти, яка наразі знаходиться у стані війни, зазначена проблема є вкрай актуальною. І, на наш погляд, однією з найбільш вагомих складових даної проблеми є дослідження сприйняття людьми, що переживають війну, власних перспектив майбутнього, - оскільки саме це сприйняття надалі буде визначати ефективність прагнення до повноцінного особистісного функціонування, що, в свою чергу, має знижувати негативний вплив наслідків військових конфліктів для суспільства загалом.

При цьому слід відзначити, що в умовах сучасної війни найбільшою мірою ефект від зазначеного впливу позначається на безпосередніх учасниках бойових дій – на військових (І. Стадник, Х. Турецька ті інші). Якщо цивільні громадяни зазвичай мають змогу покинути небезпечні території, то військові в силу специфіки їхньої діяльності такою можливістю не володіють. Отже, вони переживають найбільш інтенсивні і найбільш тривалі негативні відчуття, пов'язані з війною, які супроводжуються перманентним усвідомленням прямої небезпеки. На наш погляд, все це може призводити до розмиття їхніх часових перспектив, що у майбутньому значно ускладнить існування даних військових у суспільстві; і це, в свою чергу,

посилить негативний бік зазначеного нами вище тривалого ефекту від військового конфлікту не тільки для самих військових, а й для суспільства в цілому (оскільки значні відмінності у репрезентації часової перспективи можуть створювати підґрунтя для конфліктів).

Саме тому в рамках нашої роботи ми націлюємося на вивчення часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями. Обґрунтовуючи формулювання даної теми, ми відштовхуємося від того, що, оскільки емоції є носіями, зокрема, керуючої, захисної, мобілізуючої та компенсаторної функцій, вони у певному поєднанні проявів мають бути здатні запобігти негативному викривленню формування сприйняття воєнними власного майбутнього, навіть попри важкі і небезпечні умови бойових дій. І в якості одного з найбільш вагомих прикладних аспектів підсумків даної роботи ми вбачаємо, що, в разі виявлення таких поєднань проявів емоцій (емоційних профілів), будуть значно розширені можливості для доповнення вже існуючих критеріїв відбору військових для підготовки до відправки на передову.

Мета роботи: визначити особливості часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій.

Об'єкт: часова перспектива особистості.

Предмет: Особливості часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій.

Завдання: 1) Провести теоретичний аналіз питання щодо дослідження часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями.

2) Дослідити сприйняття часової перспективи у військових на передовій.

3) Визначити факторну структуру емоційної сфери у військових на передовій.

4) Визначити емоційні профілі у військових на передовій.

5) Здійснити порівняльний аналіз часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій.

Методики: 1) Методика «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» (на базі шкали термінальних цінностей М. Рокича; україномовна адаптація - І. Субашкевич).

2) Багатовимірна шкала ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова).

3) Опитувальник самоорганізації діяльності (Н. Фізер і М. Бонд, адаптація О. Бондаренко).

4) Шкала диференційних емоцій К. Ізарда (адаптація І. Куніциної).

5) Торонтська шкала алекситимії (в адаптації М. Ростоки-Резнікової).

6) Методика діагностики емоційної збудливості Л. Степаненко.

Гіпотеза дослідження. Ми припускаємо, що організація емоційної сфери має певним чином співвідноситися з поглядами особистості на власні перспективи, отже серед військових на передовій мають виділятися емоційні профілі, для яких може бути характерне: А) оптимістичне ставлення до власної часової перспективи (емоційно стійкі військові з високою виразністю позитивних базових емоцій); Б) песимістичне ставлення до власної часової перспективи (емоційно нестійкі військові з високою виразністю негативних базових емоцій); В) невизначене ставлення до власної часової перспективи (військові з помірною виразністю позитивних та негативних базових емоцій). Наша гіпотеза полягає в тому, що у баченні власних перспектив носії вказаних вище профілів можуть мати достовірні відмінності.

Методи статистичної обробки даних. Дослідження виразності показників часової перспективи здійснювалося із застосуванням описових статистик; визначення факторної структури емоційної сфери у військових передбачало застосування факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Варімакс); визначення емоційних профілів – кластерного аналізу (ієрархічна кластеризація та метод к-середніх); порівняльний аналіз показників часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями здійснювався за допомогою критерію Краскелла-Уолліса. Перевірка розподілу даних на відповідність нормальному здійснювалася за допомогою критерію

Колмогорова-Смирнова. Розрахунки проводилися за допомогою програмного забезпечення SBM SPSS 23 версії.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 142 військових чоловічої статі 25-ї, 57-ї, 63-ї, 92-ї та 93-ї бригад. Усі військовослужбовці проходили тестування не пізніше, ніж через два дні після планового виведення з передової. Вік досліджуваних – від 26 до 48 років. Досвід участі у бойових діях в усіх тестованих військовослужбовців – понад два місяці. У вибірці 87 осіб представляють рядовий і молодший командний склад; 55 – командний. Дослідження проводилося з дозволу командування відповідних бригад за допомогою гугл-форм [9] в період з 14.05.2023 по 20.07.2023.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ

1.1. Визначення часової перспективи у психології

Якщо звернутися до терміну «перспектива», то навіть на рівні так званої «життєвої психології» стає зрозумілим, що він є доволі складним та багатограним, - оскільки використовується у багатьох сферах життєдіяльності особистості, що доволі сильно між собою різняться. Перспективою може позначатися і вид в далечінь, і спосіб зображення предметів на різній відстані, і особливості представлення тривимірного об'єкту, і події, що очікуються людиною у майбутньому. Отже, перспектива не є вузькоспеціалізованим терміном, тому, щоб ретельно визначити його психологічний бік, звернемося до відповідної наукової літератури.

Одним з перших, хто спрямував дослідницькі зусилля на вивчення особливостей сприйняття людиною часу, є К. Левін. В ході власних досліджень науковець дійшов висновку, що те, яким чином людина сприймає плин часу, визначає цілу низку її саме психологічних особливостей [47]. Так, при створенні «концепції психологічного поля» К. Левін припустив наявність в ньому обов'язковості включення вимірів минулого, сьогодення та майбутнього, а цілісність актуального сприйняття цих вимірів – від минулого до майбутнього дослідник визначив як часову перспективу.

Згодом Л. Франк підхопив дану ідею, зосередившись на вивченні саме феномену часової перспективи. Розвинувши да доповнивши думки К. Левіна, дослідник вперше оформив часові перспективи у цілісний теоретичний конструкт, визначивши його як сукупність уявлень та особливих відношень людини до перебігу часового аспекту власного життя, зокрема, до таких його вимірів, як минуле та майбутнє. Досліджуючи феномен часової перспективи, Л. Франк дійшов висновку, що вкрай вагомим чинником, що здійснює вплив на його формування, є цінності.

Крім того, дослідник був першим, хто займався вивченням структурної організації часових перспектив, довівши, що вони не являють собою однотипну, односпрямовану структуру, а завжди передбачають певне різноманіття часових орієнтацій [34].

Досить вагомий внесок у вивчення феномену часових перспектив було внесено П. Фресом [33]. В рамках власних досліджень особливостей сприйняття часу вчений вводить у психологічну науку поняття часового кругозору, в яке вкладає комплексне та багатогранне уявлення людини про хронологічний плин власного життя. На думку автора, часовий кругозір є поняттям динамічним, оскільки на кожному етапі життя він зумовлюється цілою низкою внутрішніх та зовнішніх факторів, і, в залежності від останніх, може кардинально варіюватися навіть у досить стислі терміни. Основною відмінністю часового кругозору від часової перспективи К. Левіна та Л. Франка можна вважати констатацію в його рамках рівнозначності часового виміру та системи ставлень людини до перебігу її життя, які у глобальному відношенні утворюють два над-виміри.

Якісно новий рівень розуміння часових перспектив пов'язаний з іменами вчених А. Вессмана та Д. Рікса [54]. Основним постулатом ідей вчених було те, що часові перспективи визначаються не з позиції віддзеркалення особистістю хронологічного компоненту власного життя, а з точки зору їхнього активного випромінювання зсередини особистості; тобто, вони відносили часові перспективи до категорії особистісних характеристик. Тобто, в даному випадку, на відміну від П. Фреса, часові перспективи визначаються як набагато більш стійке психологічне утворення. При цьому автори говорили, що природа часових перспектив криється у цілісності прожитого досвіду; а до основних компонентів даного феномену А. Вессман та Д. Рікс відносили часові орієнтації та установки.

Трактування А. Вессманом та Д. Ріксом часових перспектив з позиції їхнього визначення як особистісних параметрів було не поодиноким в історії психології. Так, В. Ленс спирався саме на такий підхід, наполягаючи на тому, що

часові перспективи здебільшого визначаються орієнтацією на майбутнє, яка в свою чергу, живиться різноплановими емоційно наповненими очікуваннями людини [52].

Ще один науковець, якого слід відносити до прихильників визначення часових перспектив як особистісних рис, - Т. Гісме. Він, як і В. Ленс, особливий акцент у поясненні формування даного феномену робив на орієнтації на майбутнє. Але в даному випадку ця орієнтація ґрунтується не на емоційному, а мотиваційному компоненті. При цьому дослідником відзначалося, що мотивація, яке веде особистість шляхами перспектив, регулюється співвідношенням націленості на невдачі або успіх. Згідно з думкою дослідника, націленість на успіх, його прагнення – це один з найголовніших чинників, що дозволяє формуватися позитивному, чіткому, визначеному уявленню про майбутнє; сприяє виразній орієнтації на нього. Натомість, очікування невдач здійснює руйнівний вплив на перспективи; майбутнє у сприйнятті особистості стає розмитим; людина уникає орієнтації на нього [36].

Також вкрай вагомим відкриттям Т. Гісме слід вважати положення про вплив на особистість віддаленості мети від поточної хронологічної точки. Дослідник довів зворотнопропорційність даного зв'язку: чим більшою є хронометрична відстань певної мети від актуального моменту, тим менший вплив вона має на людину у сьогоденні. Дана думка у свій час дуже значною мірою розширила уявлення про мотивацію і зацікавила багатьох дослідників.

Зокрема, З. Залєскі не просто підтвердив зазначену закономірність, а й продовжив її вивчати, завдяки чому сформулював поняття «особистого майбутнього», - тобто, феномен, що визначається здатністю до класифікації життєвих планів у відповідності до ступеня їхньої терміновості, спроможністю до прогнозування майбутнього, орієнтованістю на можливості різних рівнів [56].

Взявши за відправну точку, - так само як і Т. Гісме та З. Залєскі, мотиваційне підґрунтя часових перспектив як основне, Ж. Нюттен [51] запропонував власну концепцію даного феномену, яка згодом набула в науці неабиякої поширеності і стала основою для створення низки психодіагностичного інструментарію. Вчений дійшов висновку про те, що часова перспектива навіть у

найменшій ступені не може вважатися абстрактним, беззмістовним феноменом; навпаки – без змістовної складової вона не може існувати як така. За Ж. Нюттеном, часова перспектива являє собою складний феномен, що визначається мотиваційними спонуканнями і подіями, що відбувалися, відбуваються з особистістю протягом життя, і очікуються нею у майбутньому. Підкреслюючи складну організацію часової перспективи, дослідник говорить про їхні наступні характеристики:

- Протяжність (або глибина) – характеристика, що вказує на обсяг охоплення значущого життєвого змісту від минулого до майбутнього.

- Насиченість подійного розподілу на певних етапах життя – параметр, що вказує на кількість подій на хронологічну одиницю. На думку Нюттена, насиченість і згадана вище протяжність дозволяють з великою точністю визначити адекватність часової спрямованості особистості. Так, якщо охоплення та/або кількість подій у виразній ступені асиметрично тяжіють до одного з часових вимірів (будь то минуле, сьогодення чи майбутнє), часова перспектива може визначатися як неадекватна. Тож, надмірна орієнтація на майбутнє при ігноруванні сьогодення та минулого ще не говорить про ясність цього майбутнього; в такому випадку перспектива може мати природу, схожу з нездійсненими мріями, і не мати достатньо спільного з реальністю.

- Міра структурованості подій, - тобто, те, наскільки події у часовій перспективі між собою пов'язані. Знов-таки, на думку автора, даний параметр також багато в чому дозволяє судити про адекватність зазначеного феномену, оскільки він дає змогу судити про цілісність часової перспективи.

- Реалістичність. Тут Нюттен проводить паралель між реалістичністю та віддаленістю, про яку говорив Т. Гісме; але, окрім часової відстані, дослідник відзначає ще і відстань смислову – тобто, те, наскільки велика різниця у реалістичності сприйняття особистістю об'єктів на протязі часового виміру – від минулого до майбутнього [52].

З огляду на це, Ж. Нюттен говорить про часову перспективу в контексті психологічного часу, в якому він виділяв три аспекти: 1) власне часова перспектива,

для якої як раз характерні всі перелічені вище характеристики; 2) часова установка – тобто, налаштування на минуле, майбутнє, чи сьогодення, яке може варіюватися від негативного до позитивного; та 3) часова орієнтація, що визначає спрямованість поведінки індивіда у відповідності до хронологічної спрямованості [51].

У подальшому проблема часових перспектив розроблялася у роботах Ф. Зімбардо. Дослідник дав своє визначення даному феномену, сформулювавши його як неусвідомлюване відношення до часу, що детермінує життєву активність людини і розуміння нею подій, що відбуваються навколо [57].

Як і Нюттен, Зімбардо у поясненні часових перспектив спирався на цілісність трьох часових вимірів, наполягаючи на тому, що даний феномен є нічим іншим, ніж явище, що визначає когнітивну актуалізацію людиною минулих подій; інтерпретацію подій сьогодення; та утворення планів на майбутнє. В загальному ступінь зазначеної цілісності певним чином визначає ставлення людини до власного досвіду, детермінуючи особливості ухвалення рішень у поточному моменті або у майбутньому. Отже, комплекс відношень людини до кожного з часових вимірів, складові якого проявляються по-різному за мірою виразності, тим самим формуючи особливості уявлення особистості про плин її життя і світ загалом, і становить основу для організаційного становлення часової перспективи [57].

З огляду на це, Зімбардо відзначав, що основою часової перспективи є особистісні переконання, система цінностей, установки, тобто, - все те, що визначає значущість подій життя. Ця значущість, в свою чергу, знаходить своє відображення не тільки у минулому, а й здійснює вплив на особливості ухвалення рішень у сьогоденні і формування планів на майбутнє. У поясненні цього автор апелює до того, що всі переконання установки та цінності людини здебільшого формуються на основі її минулого, або точніше, її ставлення до минулого. Зокрема, позитивне сприйняття минулого досвіду формує вагоме підґрунтя для утворення відповідної позитивної спрямованості на майбутнє. В свою чергу, негативне сприйняття минулого з великою долею імовірності призведе до таких самих очікувань у майбутньому.

Важливим моментом у теорії Зімбардо слід вважати виділення двох параметрів або типів спрямованості часової перспективи: гедоністичної (спрямованість детермінується потягами до задоволення) та фаталістичної (детермінація потягів вірою у плановість подій, що мають трапитися), яка, в свою чергу, може бути позитивною або негативною. При цьому, на думку автора, зазначені параметри можуть застосовуватися у різному поєднанні до кожного з трьох часових вимірів; і Зімбардо припустив, що оптимальною комбінацією для особистості є поєднання гедоністичних сьогоднішнього та майбутнього з позитивним минулим [57].

Наразі ми зробили огляд всіх існуючих фундаментальних концепцій часових перспектив, і, як ми бачимо, всі вони не характеризуються кардинальними відмінностями; натомість, кожна наступна доповнювала і розширювала попередню, і, узагальнюючи все наведене, ми можемо сказати, що у поняття часових перспектив слід вкладати комплекс поєднаних минулим, сьогоднішнім і майбутнім уявлень, цінностей та установок, що, спираючись на набутий раніше досвід, певним чином регулюють особистісну активність у сьогоднішньому, та визначають особливості побудови планів на майбутнє. При цьому, часові перспективи мають складну структуру, що характеризується наявністю трьох складових: ціннісно-сислової (до якої окрім систем цінностей та смислів входить ще і когнітивний аспект), емоційно-оцінної та організаційно-діяльнісної [1].

На цьому ми завершуємо аналіз питання часових перспектив, і приступаємо до теоретичного вивчення емоційної сфери особистості.

1.2. Поняття емоційної сфери особистості

Як часто буває у психології, значна частка психологічних феноменів знаходиться у дуже тісному взаємозв'язку один з одним. Саме тому емоційну сферу в певних випадках називають емоційно-вольовою [14], емоційно-мотиваційною [16] тощо.

З огляду на завдання нашої роботи, нам важливо зосередитися саме на емоційному аспекті складного комплексу психічного життя людини, отже, в даному підрозділі ми будемо використовувати саме термін «емоційна сфера особистості».

Варто сказати, що емоції в якості предмету наукового вивчення мають доволі багату історію (зокрема, ще з часів античної філософії [4]), що може свідчити про незмінно високу актуальність дослідження даного явища. Але, безсумнівно, - перша відносно висока дослідницька активність до вивчення зазначеного феномену проявляється тільки тоді, коли наукове знання накопичує достатній обсяг знань і відповідний інструментарій для обґрунтованого аналізу феномену емоцій та доказового пояснення процесів, що його стосуються.

Так, одним з перших, хто досліджував емоції у науково-доказовому розрізі слід вважати Ч. Дарвіна. В рамках розроблюваної дослідником еволюційної теорії стверджувалося, що емоції ґрунтуються на певних мозкових механізмах, основна спрямованість яких – забезпечення регуляторної функції. Дарвін дійшов висновків, що емоції властиві не тільки людині, а й тваринам; що більшість емоцій носить вроджений характер; що емоції мають під собою ґрунт у вигляді інстинктів; і що вони, окрім зазначеної вище регуляторної функції, здатні виконувати функцію сигнальну, яка дозволяє людині і тваринам передавати оточенню певні сигнали про особливості свого поточного внутрішнього стану [29].

Поява експериментальної психології, пов'язаної з ім'ям В. Вундта, дозволила науці отримати цілу низку якісно нових психологічних положень, серед яких неодмінно слід відзначити вундтівську тривимірну теорію емоцій, яка розглядала емоційні явища з позиції структуралізму. Згідно з Вундтом, емоційна сфера може повністю бути описана у трьох вимірах: напруга/розрядка; задоволення/незадоволення; та збудження/заспокоєння. Дослідник дійшов висновку, що будь-який емоційний стан може бути визначений певним співвідношенням показників зазначених вимірів; при чому, найпростіші стани можуть обмежуватися лише одним з них, в той час як більш складні можуть залучати і два, і три зазначених параметри [55].

Наступною вагомою теорією, що здійснила спробу максимально обґрунтовано пояснити природу емоційної сфери, є концепція Джемса-Ланге. Вона вказує на те, що першопричиною виникнення емоції є фізіологічна передумова; тобто, що емоційна реакція є виключно проявом фізіологічного віддзеркалення стану організму. Так, згідно з даною теорією, здивована людина не тому підіймає брови, що вона відчуває здивування, а навпаки – відчуває здивування, оскільки до цього призвело піднімання брів [42].

Дещо схожою на зазначену теорію є таламічна концепція Кеннона-Барда, в рамках якої стверджується, що емоційне переживання є кінцевою ланкою у структурі «подразник – стимуляція таламуса – наслідки стимуляції таламуса». При цьому автори теорії вказували на те, що вираження емоцій є слідством функціонування гіпоталамічних ділянок мозку [27].

Схожих теорій емоцій в історії психології виникало достатньо багато (Е. Гельгорн, Д. Ліндсі, П. Мак-Лін та інші), і всі вони поєднуються у широкий психофізіологічний підхід, який, як ми бачимо, у визначенні природи емоційної сфери робить акцент на біологічній складовій [4].

Натомість, екологічна парадигма пропонує кардинально відмінний підхід до вивчення емоцій. Основною ідеєю даного підходу є те, що емоції несуть функцію індикації активності, що здійснюється людиною, а сама їхня природа не зумовлюється виключно фізіологією: до неї має підключатися ще ціла низка особистісних параметрів.

Так, Н. Фріжда в рамках зазначеного підходу запропонувала своє бачення структурної організації емоційної сфери. Згідно з останньою, детермінована контекстом причина потрапляє всередину особистості завдяки сприйняттю; після цього мотивація і ціннісна орієнтація спричиняють певним чином реагувати на продукт вказаного сприйняття, - внаслідок чого народжується емоція. Згодом ця емоція у супроводі регуляційних процесів перетворюється на відчуття, і призводить до здійснення певних дій [35].

Дж. Елстер однією з ключових проблем екологічного підходу до вивчення емоційної сфери визнав питання співвідношення емоцій та раціональної складової особистості [32]. Дослідник висунув кілька гіпотез щодо можливого результату взаємодії даних компонентів, які згодом активно обговорювалися іншими представниками екологічної течії: 1) емоційна складова передуює раціональній; 2) емоційна складова слідує за раціональною; когнітивний аспект є складовою емоції, призначенням якої є оцінка ситуації, що спричинила виникнення емоції [32].

Дуже вагому та розповсюджену на сьогоднішній день концепцію емоційної сфери запропонував К. Ізард [40]. В якості складових, що визначають природу емоцій, дослідник виділив такі, як: нейрофізіологічний компонент, тобто, вся психічна активність, що зумовлюється фізіологічним чинником; параметри емоційного переживання (тривалість, глибина тощо), та експресивна складова, - тобто, те, що має безпосередній зовнішній прояв, зокрема, жести і міміка.

К. Ізард дійшов висновку, що вказаних параметрів цілком достатньо, щоб, з одного боку, описати весь спектр емоційного боку особистості; з іншого, - максимально детально диференціювати емоційні феномени. Отже, завдяки гуртуванню на вказані складові, К. Ізард дійшов висновку про існування десяти базових емоцій: зневага; радість; смуток; інтерес; провина; здивування; гнів, сором; огида і страх. На думку автора, виділення цих емоцій є цілком обґрунтованим з позиції значущості розбіжностей представлених в них співвідношень нейрофізіологічного, переживального та експресивного параметрів [40].

Ще один підхід до розуміння емоційної сфери носить назву соціокультурного. Як стає зрозумілим з назви, в його рамках акцент робиться на вивченні емоцій як соціокультурного явища. Одним з представників даної течії є Е. Гоффман, який стверджував, що виникнення емоцій детермінується тим, як люди відіграють свої соціальні ролі і зчитують інформацію з соціального оточення [37]. Р. Коллінз та Т. Кемпер підтримали ідеї дослідника і згодом їх розвинули, зазначивши, що емоції і почуття є певним загальноприйнятим каталізатором, що визначає особливості соціальної взаємодії [46].

Менш універсальна соціокультурна природа емоційної сфери стверджувалася М. Холодінські та В. Фрідлмаєром, які зазначали, що найбільшої специфічності емоціям надає належність людини до колективістського або індивідуалістичного типу суспільства [38]. Н. Еліас взагалі пов'язував особливості формування емоційної сфери з державним устроєм конкретної країни [31].

Якщо останні автори говорили про те, що емоції є слідством соціокультурних процесів, то Е. Дюркейм, навпаки, визначав їх як головну передумову збереження соціальної спільності [30].

Загалом, як ми бачимо, концепцій до визначення емоційної сфери, які значною мірою відрізняються одна від одної, на сьогоднішній день доволі багато. Тим не менш, всі вони внесли свій вагомий вклад у більш-менш цілісне розуміння феномену емоційної сфери у сучасній науці.

Зокрема, завдяки узагальненню всіх наведених вище наукових думок, І. Полілуєва змогла надати доволі ємне та широке визначення емоційної сфери особистості: це – складне багатоаспектне утворення, призначене для визначення відношення особистості до оточуючого середовища, складовими компонентами якого, окрім безпосередньо емоцій, слід вважати емоційні характеристики особистості, стани, тони і відносини. При цьому, таке сучасне тлумачення емоційної сфери визначає її природу як комплексну – яка зумовлюється як фізіологічними чинниками, так і соціальними та внутрішньоособистісними [14].

Всі викладені факти обов'язково мають бути враховані при нашому подальшому плануванні емпіричного дослідження. Основними висновками, на які, слід в цьому покладатися, є, по-перше, важливість максимально широкого і при тому ж максимально диференційованого охоплення емоційних феноменів. В даному випадку ми схилиємося до поглядів на емоції К. Ізарда [40], який запропонував концепцію диференціальних емоцій, що максимально точно відповідає вказаним параметрам.

По-друге, в ході наведеного теоретичного аналізу ми виявили, що абсолютно в усіх аналізованих концепціях проблема визначення природи емоцій

неодмінно пов'язана з проблемами їхнього опису. Отже, даний факт також неодмінно має бути врахованим в ході планування психодіагностичної процедури, - тим більше що специфіка вибірки має додатково сприяти цьому, але на даному факту ми зупинимося більш детально у наступному підрозділі.

Нарешті, більшість з наведених концепцій в якості одного з найбільш значущих питань у вивченні емоційної сфери ставлять валентність емоцій, що дає нам підстави розглядати зосередження на явищах, що цю валентність забезпечують, як одне з пріоритетних.

Отже, на цьому теоретичний аналіз емоційної сфери особистості ми вважаємо завершеним, і у наступному підрозділі ми спробуємо розглянути те, як безпосередньо проявляють себе вивчені вище параметри у військових, що беруть безпосередню участь у веденні бойових дій.

1.3. Психологічні особливості та специфіка емоційної сфери військових-учасників бойових дій

Хоча історія війн є доволі вагомою, про її психологічний аспект не можна сказати того самого.

Друга половина дев'ятнадцятого століття створює вкрай сприятливі умови для виникнення наукового інтересу до проблеми впливу бойових дій на психічне здоров'я учасників війни. З одного боку, - для цього періоду характерні доволі великі військові конфлікти, в яких повною мірою почала використовуватися вогнепальна зброя та відносно технологічна артилерія (Турецько-російська війна 1877 року; Громадянська війна у США 1861 року; Франко-Пруська війна 1870 року). З іншого боку, - саме в цей час психологія оформлюється як експериментальна наука, і тепер, володіючи більш досконалим психодіагностичним інструментарієм, вона має змогу досліджувати явища, які відносно нещодавно були недоступними для вивчення.

Отже, саме в цей час Г. Опенхейм, досліджуючи військових, що отримали поранення, виявив, що для них є характерною ціла низка змін в емоційних проявах –

підвищення тривоги, негативні переживання тощо. Автор назвав даний феномен «травматичним неврозом», тим самим започаткувавши наукові дослідження впливу бойового досвіду на емоційну сферу учасників війни [53].

Зі збільшенням технологізації війн, із вдосконаленням засобів знищення живої сили наслідки переживання бойового досвіду проявлялися все помітніше. Так, вже під час Першої світової війни 1914 року серед симптомів, що характеризували емоційні розлади учасників бойових дій все частіше констатувався необумовлений тремор, безпричинну збудженість, проблеми зі сном, надмірна полохливість, судоми тощо. Ч. Маєрс в ході власних спостережень знайшов закономірність, що найбільшою мірою зазначені ознаки проявляються після пережитих масивних артилерійських обстрілів, отже, дослідник поєднав всі виявлені симптоми у поняття «снарядний шок» [49]. При цьому, Маєрс однозначно не визначився з механізмами формування зазначеного феномену. З одного боку, він вважав, що його причиною можуть бути нейрофізіологічні чинники, - зокрема, дія звукового тиску від розірваних снарядів на нейронні структури солдат, що згодом призводять до порушень. Але, з іншого боку, він не виключав, що ці механізми можуть критися у психологічних особливостях переживання небезпеки. При цьому, дослідник також брався однозначно інтерпретувати ці особливості, говорячи, що вони можуть зумовлюватися як схильністю солдат до розладів, яка отримувала значні можливості для розкриття в умовах переживання артобстрілів, так і універсальним впливом відчуття небезпеки через бойові дії для всіх бійців без виключення [49].

Як ми бачимо, кожна наступна війна давала змогу науці розширювати знання про вплив бойових дій на особистість. Не стала в цьому сенсі виключенням і Друга світова війна 1939 року. Саме протягом зазначеного конфлікту на основі власних спостережень А. Кардінер дійшов висновку, що участь в боях, які несуть реальну небезпеку для здоров'я та життя людини призводить до появи вегетативних та психічних розладів, які, узагальнивши, дослідник оформив у поняття «хронічного військового неврозу» [45].

Згодом, по закінченню війни у В'єтнамі у 1975 році дослідники звернули увагу на відтерміновані симптоми, що з'являлися в учасників даного військового конфлікту: поведінка, що характеризується аутодеструктивними ознаками, повторювані неконтрольовані негативні спогади, небажані думки, сильне прагнення уникати будь-яких згадок про війну, похливі здригання, зростання схильності до адиктивної поведінки тощо. М. Горовіц, досліджуючи всі зазначені симптоми, дійшов висновку про те, що вплив бойових дій на емоційну сферу особистості може специфічно проявлятися через досить тривалий час по їх завершенню, і назвав даний феномен посттравматичним стресовим розладом [39].

Більш сучасні дослідження також здатні розширити уявлення про особливості впливу бойових дій на особистість. Так, особливо важливими з позиції завдань нашої роботи є напрацювання О.П. Ковальчука. Хоча в даному підрозділі, з огляду на тему дослідження, ми зосереджуємося на вивченні специфіки саме емоційної сфери військових, дані, які отримав автор, мають найбезпосередніше значення для нашої роботи. Так, дослідник показав, що військові, які в ході бойових дій отримали поранення, схильні до значного спотворення часового самосприйняття, виразної невизначеності щодо майбутніх планів на життя та формування розмитої часової перспективи [5].

Т.М. Титаренко доволі неоднозначно трактує психологічні наслідки участі людини у бойових діях, відзначаючи в них не тільки негативний аспект, а й певною мірою позитивний. Якщо в негативному світлі дослідник говорить про зниження відчуття благополуччя, психологічного здоров'я, падіння спрямованості на соціальне співробітництво, втрата інтересу до нових смислів, здатності до співчуття і довіри та низку інших наслідків деструктивного для особистості характеру, то у позитивному ключі Титаренко відзначає зростання життєстійкості, активізацію життєтворення та виникнення нових перспектив [20]. Отже, узагальнюючи дані досліджень Ковальчука та Титаренка, ми можемо говорити про те що військові, що не отримували поранення, мають шанси на певне творення більш-менш визначеної часової перспективи.

Але, як показують дослідження М. Львовичіної, даний процес може бути значно ускладнений, оскільки в них значиться, що військові, що мають досвід участі в бойових діях, досить важко адаптуються до умов мирного життя: вони мають стійке відчуття відкинутості оточенням, складнощі з долаванням буденних проблем, проблеми у взаємодії з іншими людьми [8].

Х. Джавіді зі співавторами було визначено, що найбільш виразний вплив на емоційну сферу учасників бойових дій здійснюється саме в умовах формування відчуття небезпеки для здоров'я та життя, безпорадності, тривоги; в умовах, що викликають неконтрольоване імпульсивне збудження. Дослідники до таких віднесли стрілецький бій, окопний та міський штурм, знаходження в осередку артилерійських розривів тощо [43]. Якщо в розрізі цього розглядати сучасні війни, стає очевидним, що бійці на передовій подібний вплив відчувають чи не перманентно.

Дуже наочно продемонстрована емоційна дезадаптація військових-учасників бойових дій у дослідженнях П. Джоші та Д. О'Доннелла. Автори довели виразну схильність порушення адаптивних здібностей бійців в усіх сферах (фізична, соціальна, психологічна), але на емоційній вони зробили особливий наголос, припускаючи, що саме вона багато в чому може зумовлювати проблеми в інших аспектах життєдіяльності військових [44].

Н. В. Рациборинська-Полякова виявила, що при психогенних розладах для учасників бойових дій характерні кошмарні сновидіння із воєнним змістом, які часто перериваються через нічне прокидання. Крім того, дослідниця встановила, що порушення сну у бійців-учасників бойових дій дуже значною мірою пов'язані з тривогою, зниженням психічної активності і інтелектуальних здібностей, депресивністю, занепадом самопочуття [15].

В. Осьодло довів, що бойові дії несуть таке емоційне навантаження на військових, яке слід вважати надкритичним для того, щоб психіка могла з ними відносно успішно поратися, - як наслідок це призводить до виразного порушення функцій, як біологічних, так і психічних. При цьому, в залежності від ступені впливу, дослідник розрізняє такі ситуації переживання бойових дій, як (від найбільш

до найменш впливової): загроза, боротьба, труднощі, перевантаження та депривація [10].

На основі узагальнення всього розглянутого матеріалу ми можемо констатувати, що в більшості випадків науковці наполягають на негативному впливі участі у бойових діях як на емоційну сферу особистості зокрема, так і на її психічне та психологічне здоров'я загалом. Основними моментами, які варто виділити, є: поява посттравматичного стресового розладу, тривожність, депресивність, емоційна дезадаптація, відчуття відкинутості оточенням, складнощі з доланням буденних проблем, проблеми у взаємодії з іншими людьми, проблеми зі сном, зниження психічної активності і інтелектуальних здібностей, погіршення самовідчуття, втрата інтересу до нових смислів, аутодеструктивні ознаки тощо.

Але є моменти, які дослідниками визначаються як відносно позитивні наслідки пережитого досвіду участі у бойових діях, до яких відносять, зокрема, зростання життєстійкості та життєтворення.

Слід також пам'ятати і про видозмінення часової перспективи, характер якого наразі дослідниками достеменно до кінця не визначено: є думки, що вказують на негативну тенденцію щодо бачення майбутнього у військових-учасників бойових дій; але є і зворотні аргументи. Проте така неоднозначність і наявність певних позитивних моментів у впливі бойового досвіду на особистість дають нам вагомі підстави очікувати виявлення в рамках подальшого емпіричного дослідження таких емоційних профілів, при яких особистість здатна до формування найбільш позитивної часової перспективи, не дивлячись на надважкий досвід участі у бойових діях.

На цьому теоретичний аналіз питання особливостей часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями ми вважаємо завершеним, - отже, приступаємо до формулювання висновків за його результатами.

Висновки до розділу I

1. У поняття часової перспективи слід вкладати комплекс поєднаних минулим, сьогоденням і майбутнім уявлень, цінностей та установок, що, спираючись на набутий раніше досвід, певним чином регулюють особистісну активність у сьогоденні, та визначають особливості побудови планів на майбутнє. При цьому, часова перспектива має складну структуру, що характеризується наявністю трьох складових: ціннісно-сислової (до якої окрім систем цінностей та смислів входить ще і когнітивний аспект), емоційно-оцінної та організаційно-діяльнісної.

2. Емоційна сфера особистості – це складне багатоаспектне утворення, призначене для визначення відношення особистості до оточуючого середовища, складовими компонентами якого, окрім безпосередньо емоцій, слід вважати емоційні характеристики особистості, стани, тони і відносини. При цьому, природа емоційної сфери зумовлюється як фізіологічними чинниками, так і соціальними та внутрішньоособистісними.

3. Здебільшого слід говорити про негативний вплив участі у бойових діях як на емоційну сферу особистості зокрема, так і на її психічне та психологічне здоров'я загалом. Основними моментами, які варто виділити, є: поява посттравматичного стресового розладу, тривожність, депресивність, емоційна дезадаптація, відчуття відкинутості оточенням, проблеми зі сном, зниження психічної активності і інтелектуальних здібностей, погіршення самовідчуття, втрата інтересу до нових смислів, аутодеструктивні ознаки тощо. Але є моменти, які можуть визначатися як відносно позитивні, - зокрема, зростання життєстійкості та життєтворення. При цьому, характер видозмінення часової перспективи наразі дослідниками достеменно до кінця не визначено: є думки, що вказують на негативну тенденцію щодо бачення майбутнього у військових-учасників бойових дій; але існують і зворотні аргументи.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ

2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки

Мета роботи: визначити особливості часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій.

В рамках емпіричної частини дослідження висувалися наступні завдання:

- 1) Дослідити сприйняття часової перспективи у військових на передовій.
- 2) Визначити факторну структуру емоційної сфери у військових на передовій.
- 3) Визначити емоційні профілі у військових на передовій.
- 4) Здійснити порівняльний аналіз часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 142 військових чоловічої статі 25-ї, 57-ї, 63-ї, 92-ї та 93-ї бригад. Усі військовослужбовці проходили тестування не пізніше, ніж через два дні після планового виведення з передової. Вік досліджуваних – від 26 до 48 років. Досвід участі у бойових діях в усіх тестованих військовослужбовців – понад два місяці. У вибірці 87 осіб представляють рядовий і молодший командний склад (солдати (52), старші солдати (16), молодші сержанти (9), сержанти (6) та старші сержанти (4)); 55 – командний (молодші лейтенанти (27), лейтенанти (12), старші лейтенанти (8), капітани (5) та майори (3)). Дослідження проводилося з дозволу командування відповідних бригад за допомогою гугл-форм [9] в період з 14.05.2023 по 20.07.2023.

2.2. Методи дослідження

Обґрунтування вибору методик. В ході здійснення теоретичного аналізу досліджуваного питання нами було встановлено, що часова перспектива має складну структуру, що характеризується наявністю трьох складових: ціннісно-сміслової (до якої окрім систем цінностей та смислів входить ще і когнітивний

аспект), емоційно-оцінної та організаційно-діяльнісної. Отже, щоб максимально охопити зазначений теоретичний конструкт, методичний інструментарій підбирався таким чином, щоб у дослідженні була представлена кожна з наведених складових. Так, для вивчення ціннісно-смислового аспекту була використана Методика «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» (на базі шкали термінальних цінностей М. Рокича; україномовна адаптація - І. Субашкевич). Дослідження емоційно-оцінної складової здійснювалося із залученням Багатовимірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова). Вивчення організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи відбувалося за допомогою Опитувальника самоорганізації діяльності (Н. Фізер і М. Бонд, адаптація О. Бондаренко).

Щодо емоційної сфери, - то в ході теоретичного аналізу нами було встановлено, по-перше, важливість для її вивчення максимально широкого і при тому ж максимально диференційованого охоплення емоційних феноменів. І концепція К. Ізарда, який запропонував ідею диференціальних емоцій, виявилася такою, що максимально точно відповідає вказаним параметрам. По-друге, була констатована висока вагомість здатності до формулювання емоцій. Нарешті, вкрай важливою складовою вивчення емоцій було визнано дослідження явищ, що забезпечують валентність емоцій. Отже для дослідження емоційної сфери військових на передовій було залучено такі методики: Шкала диференційних емоцій К. Ізарда (адаптація І. Куніциної); Торонтська шкала алекситимії (в адаптації М. Ростоки-Резнікової); Методика діагностики емоційної збудливості Л. Степаненко.

Гіпотеза дослідження. Ми припускаємо, що організація емоційної сфери має певним чином співвідноситися з поглядами особистості на власні перспективи, отже серед військових на передовій мають виділятися емоційні профілі, для яких може бути характерне: А) оптимістичне ставлення до власної часової перспективи (емоційно стійкі військові з високою виразністю позитивних базових емоцій); Б) песимістичне ставлення до власної часової перспективи (емоційно нестійкі військові з високою виразністю негативних базових емоцій); В) невизначене ставлення до власної часової перспективи (військові з помірною виразністю позитивних та

негативних базових емоцій). Наша гіпотеза полягає в тому, що у баченні власних перспектив носії вказаних вище профілів можуть мати достовірні відмінності.

Поглянемо, що являють собою методики, призначені для здійснення психодіагностики.

В рамках проведення Методики «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» (на базі шкали термінальних цінностей М. Рокича; україномовна адаптація - І. Субашкевич) досліджуваним пропонується дванадцять цінностей, які йому необхідно попарно порівнювати. Порівняння здійснюється двічі: в аспекті значущості та в аспекті доступності. За результатами проведення методики виявляються: а) найбільш і найменш значущі цінності; б) найбільш і найменш доступні цінності; в) ступінь розходження значущих і доступних цінностей. Останній показник може варіюватися в межах 0-72, де 0 – максимальне співпадіння значущих та доступних цінностей; 72 – максимальна розбіжність. Тестові норми для даного показника є наступними: чоловіки - $27,09 \pm 5,7$; жінки - $29,06 \pm 4,6$.

Багатовимірна шкала ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова) є різновидом семантичного диференціалу. При тестуванні досліджуваному пропонується оцінити власне відношення до майбутнього, визначаючи за семибальною шкалою ступінь відповідності певного положення щодо його перспектив з кожної запропонованої пари таких. Всього у методиці представлено 24 пари, які у підсумку дозволяють визначити ставлення до майбутнього за наступними шкалами: структурованість (діапазон оцінок 3-21 бал), внутрішній контроль (4-28); ступінь складності (4-28); цінність (4-28); віддаленість у часі (4-28); загально-афективна оцінка (5-35).

Опитувальник самоорганізації діяльності (Н. Фізер і М. Бонд, адаптація О. Бондаренко) – це україномовна модифікація опитувальника часової структури (Time Structure Questionnaire), при проведенні якої досліджуваному пропонуються для оцінки за семибальною шкалою (1 – повна незгода; 7 – повна згода) набору з 25 тверджень. У підсумку методика дозволяє провести діагностику організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи за наступними шкалами:

планомірність (норма чоловіки: $19,03 \pm 4,61$; жінки: $17,41 \pm 5,43$); цілеспрямованість ($32,96 \pm 4,79$; $32,48 \pm 7,13$); наполегливість ($19,57 \pm 5,49$; $22,19 \pm 6,21$); фіксація ($19,19 \pm 4,75$; $18,47 \pm 5,45$); самоорганізація ($9,99 \pm 5,00$; $9,49 \pm 4,14$); орієнтація на сьогодення ($8,51 \pm 1,86$; $8,27 \pm 3,19$).

Шкала диференційних емоцій К. Ізарда (адаптація І. Куніциної) представлена у формі опитувальника, при проходженні якого досліджувані мають оцінити тридцять проявів емоцій відповідно до ступеню їхньої типовості для респондента за шкалою від 1 (зовсім не підходить) до 4 (абсолютно вірно). На підставі отриманих відповідей проводиться діагностика десяти базових емоцій: зневага; радість; смуток; інтерес; провина; здивування; гнів, сором; огида і страх. Результат за кожною з емоцій може варіюватися в межах 3-12 балів.

Торонтська шкала алекситимії (в адаптації М. Ростоки-Резнікової) для проведення діагностики вимагає від досліджуваного відповідей щодо згоди з твердженнями (всього 26), що виявляють його спроможність вербалізувати емоції. У методиці використовується п'ятибальна шкала, де 1 – зовсім не згоден; 5 – цілком згоден. Тестові норми складають $59,3 \pm 1,3$; результат до 62 балів вважається прийнятним; 63-73 – зона ризику; 74 і вище – виразні проблеми у визначенні та вербалізації емоцій.

Методика діагностики емоційної збудливості Л. Степаненко – особистісний опитувальник, в рамках якого досліджуваному пропонується відповісти на 15 питань (так чи ні). У підсумку методика дозволяє отримати єдиний інтегральний показник емоційної збудливості, який визначається наступним чином: 13-15 балів – дуже висока; 10-12 – висока; 5-9 – помірна; 3-4 – низька; 0-2 – дуже низька.

Підбір методів статистичної обробки даних здійснювався із врахуванням відповідності розподілу отриманих даних нормальному. Результати перевірки на нормальність представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати перевірки показників емоційної сфери та часової перспективи військових на передовій на відповідність нормальному розподілу за допомогою критерію

Колмогорова-Смирнова

Шкала	Максимальні розбіжності			Критерій	P (2-ст)
	Абсолютна	Додатні	Від'ємні		
Інтерес	,104	,104	-,084	,104	,001
Радість	,140	,140	-,092	,140	,001
Здивування	,122	,122	-,088	,122	,001
Горе	,129	,099	-,129	,129	,001
Гнів	,119	,114	-,119	,119	,001
Огида	,117	,117	-,107	,117	,001
Зневага	,107	,107	-,106	,107	,001
Страх	,096	,087	-,096	,096	,003
Сором	,144	,144	-,084	,144	,001
Провина	,115	,115	-,111	,115	,001
Алекситимія	,095	,069	-,095	,095	,003
Збудливість	,086	,077	-,086	,086	,012
Активне життя (значущість)	,232	,232	-,147	,232	,001
Здоров'я (значущість)	,292	,215	-,292	,292	,001
Цікава робота (значущість)	,200	,159	-,200	,200	,001
Любов (значущість)	,233	,233	-,157	,233	,001
Матеріальна забезпеченість (значущість)	,204	,204	-,164	,204	,001
Хороші друзі (значущість)	,241	,203	-,241	,241	,001
Впевненість у собі (значущість)	,231	,149	-,231	,231	,001
Пізнання (значущість)	,179	,157	-,179	,179	,001
Свобода (значущість)	,159	,159	-,120	,159	,001
Щасливе сімейне життя (значущість)	,186	,151	-,186	,186	,001
Творчість (значущість)	,340	,340	-,286	,340	,001
Краса природи (значущість)	,211	,211	-,179	,211	,001
Активне життя (доступність)	,292	,194	-,292	,292	,001
Здоров'я (доступність)	,254	,254	-,168	,254	,001
Цікава робота (доступність)	,293	,172	-,293	,293	,001
Любов (доступність)	,342	,186	-,342	,342	,001
Матеріальна забезпеченість (доступність)	,287	,185	-,287	,287	,001
Хороші друзі (доступність)	,181	,173	-,181	,181	,001
Впевненість у собі (доступність)	,201	,201	-,201	,201	,001
Пізнання (доступність)	,246	,246	-,176	,246	,001
Свобода (доступність)	,330	,330	-,219	,330	,001
Щасливе сімейне життя (доступність)	,213	,134	-,213	,213	,001
Творчість (доступність)	,206	,206	-,167	,206	,001
Краса природи (доступність)	,169	,129	-,169	,169	,001
Індекс розходження	,121	,121	-,091	,121	,001
Структурованість	,061	,050	-,061	,061	,200
Внутрішній контроль	,066	,049	-,066	,066	,200
Ступінь складності	,086	,064	-,086	,086	,012
Цінність	,068	,068	-,059	,068	,200
Віддаленість у часі	,069	,069	-,069	,069	,096
Загально афективна оцінка	,078	,056	-,078	,078	,034
Планомірність	,080	,067	-,080	,080	,026
Цілеспрямованість	,068	,058	-,068	,068	,200
Наполегливість	,062	,050	-,062	,062	,200
Фіксація	,071	,060	-,071	,071	,079
Самоорганізація	,080	,073	-,080	,080	,027
Орієнтація на сьогодення	,109	,109	-,106	,109	,001

Отже, як ми бачимо, не всі з отриманих показників характеризуються відповідністю закону нормального розподілу, то ж, залучати у відповідні подальші розрахунки ми маємо непараметричні методи.

Таким чином, дослідження виразності показників часової перспективи здійснювалося із застосуванням описових статистик; визначення факторної структури емоційної сфери у військових передбачало застосування факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Варімакс); визначення емоційних профілів – кластерного аналізу (ієрархічна кластеризація та метод к-середніх); порівняльний аналіз показників часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями здійснювався за допомогою критерію Краскелла-Уолліса. Перевірка розподілу даних на відповідність нормальному здійснювалася за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова. Розрахунки здійснювалися за допомогою програмного забезпечення SBM SPSS 23 версії.

Висновки до розділу II

1. З огляду на відповідність завданням і теоретичним засадам дослідження, для вивчення ціннісно-смислового аспекту часової перспективи була обрана Методика «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» (на базі шкали термінальних цінностей М. Рокича; україномовна адаптація - І. Субашкевич). Дослідження емоційно-оцінної складової було визначено доцільним із залученням Багатовимірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова). Вивчення організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи було вирішено проводити за допомогою Опитувальника самоорганізації діяльності (Н. Фізер і М. Бонд, адаптація О. Бондаренко).

2. Для дослідження емоційної сфери військових на передовій в якості найбільш доцільних було визнано такі методики: Шкала диференційних емоцій К. Ізарда (адаптація І. Куніциної); Торонтська шкала алекситимії (в адаптації М. Ростоки-Резнікової); Методика діагностики емоційної збудливості Л. Степаненко.

3. Було визначено, що дослідження виразності показників часової перспективи має передбачати застосування описових статистик; визначення факторної структури емоційної сфери у військових – застосування факторного аналізу (метод головних компонент з обертанням Варімакс); визначення емоційних профілів – кластерного аналізу (ієрархічна кластеризація та метод к-середніх); порівняльний аналіз показників часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями – критерію Краскелла-Уолліса.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У ВІЙСЬКОВИХ З РІЗНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ПРОФІЛЯМИ, ЩО НЕСУТЬ СЛУЖБУ НА ПЕРЕДОВІЙ

3.1. Дослідження часової перспективи у військових на передовій

Після збору та опрацювання даних тестування в першу чергу були проаналізовані описові статистики показників діагностики часової перспективи у військових на передовій. Дані показники представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Показники діагностики часової перспективи військових на передовій

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Активне життя (значущість)	5,00	9,00	7,3169	1,10684
Здоров'я (значущість)	5,00	9,00	7,4085	1,00463
Цікава робота (значущість)	2,00	8,00	5,8521	1,52960
Любов (значущість)	5,00	8,00	6,5282	0,97989
Матеріальна забезпеченість (значущість)	3,00	9,00	5,4296	1,43115
Хороші друзі (значущість)	5,00	8,00	6,8099	0,80718
Впевненість у собі (значущість)	6,00	10,00	8,1690	0,95258
Пізнання (значущість)	1,00	7,00	3,3944	1,34722
Свобода (значущість)	1,00	7,00	4,1761	1,51259
Щасливе сімейне життя (значущість)	4,00	8,00	5,5775	1,14436
Творчість (значущість)	1,00	3,00	2,1620	0,59116
Краса природи (значущість)	1,00	6,00	3,1761	1,26771
Активне життя (доступність)	6,00	9,00	7,5915	0,91601
Здоров'я (доступність)	2,00	5,00	3,5000	0,92828
Цікава робота (доступність)	4,00	8,00	6,5070	1,09639
Любов (доступність)	4,00	8,00	6,2535	1,26287
Матеріальна забезпеченість (доступність)	7,00	10,00	8,4014	0,85103
Хороші друзі (доступність)	4,00	8,00	5,9366	1,22164
Впевненість у собі (доступність)	3,00	8,00	5,8169	1,25263
Пізнання (доступність)	3,00	8,00	4,4648	1,12144
Свобода (доступність)	2,00	7,00	3,5000	0,97304
Щасливе сімейне життя (доступність)	2,00	8,00	5,5000	1,70002
Творчість (доступність)	2,00	7,00	3,5563	1,02815
Краса природи (доступність)	2,00	7,00	4,9296	1,34031
Індекс розходження	12,00	36,00	23,1127	4,12069
Структурованість	3,00	21,00	12,3028	4,79212
Внутрішній контроль	4,00	26,00	13,8099	4,87566
Ступінь складності	4,00	24,00	13,9930	4,97440
Цінність	4,00	27,00	13,7254	4,95962
Віддаленість у часі	4,00	24,00	13,8732	4,87992
Загально афективна оцінка	5,00	26,00	15,4085	4,92519
Планомірність	9,00	28,00	19,4296	4,90534

Таблиця 3.1 (продовження)

Показники діагностики часової перспективи військових на передовій

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Цілеспрямованість	21,00	42,00	31,4507	4,74839
Наполегливість	8,00	29,00	19,2465	5,00948
Фіксація	9,00	30,00	19,1761	4,88492
Самоорганізація	3,00	21,00	10,1197	4,64099
Орієнтація на сьогодення	2,00	14,00	8,2324	3,87145

Як можна бачити з таблиці 3.1, результати Методики «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» вказують на наступне:

- Для військових на передовій найбільш значущими цінностями є: впевненість у собі, здоров'я та активне життя.

- Найменш значущими для них є такі цінності, як: творчість, краса природи, пізнання.

- В якості найбільш доступних цінностей досліджувані визначають: матеріальну забезпеченість, активне життя та цікаву роботу.

- Найменш доступними для військових на передовій цінностями є: свобода, здоров'я та творчість.

- В середньому показник розходження цінності і доступності номінально потрапляє у межі тестових норм, але очевидно проявляє себе тенденція до його заниження, що вказує на достатньо низьку ступінь дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері (тобто, вказує на доволі добру узгодженість між вагомістю цінностей та їхньою доступністю).

На наш погляд, ієрархія цінностей, як щодо їхньої значущості, так і доступності, цілком відповідає ситуації, в якій знаходилися досліджувані на момент тестування. Так, впевненість у собі, очевидно, є тією цінністю, що дозволяє повноцінно функціонувати у надскладних умовах передової, - в умовах, які призводять до виникнення страху і тривоги за власне життя, отже, набуття значущості даною цінністю є цілком виправданим. Стосовно здоров'я – очевидно, що дана цінність відображує чинник, який в умовах бойових дій, так само як і життя

загалом, знаходиться під значною загрозою, що неодмінно призводить до зростання пильності уваги по відношенню до його збереження, - отже, й до його виразного цінування. Активне життя в світлі зазначених фактів цілком можна визначати як певний засіб для уникнення фіксації на всіх тих негативних моментах, що пов'язані із перебуванням на передовій (поранення та смерті товаришів по службі, обстріли, вогневі бої тощо). Тобто, активне, діяльне життя в уявленні бійців з передової може набувати значущості, оскільки його реалізація має дозволити переключатися на різні предмети активної діяльності поза межами бойових дій. Крім того, активне життя може розглядатися як набір певних поведінкових паттернів, які у сукупності дозволяють більш ефективно здійснювати військово-професійну діяльність та убезпечувати власне життя та здоров'я (окопування, маневрування, швидке пересування – це ті складові військової служби, які, визначаючись як вкрай важливі для виживання в умовах бойових дій, мають буди віднесені до категорії активної діяльності, - отже, завдяки цьому їхня цінність також має визначатися як доволі висока).

Найменш вагомі цінності – творчість, краса природи та пізнання, - очевидно, є такими, що не мають змоги виразно проявлятися в умовах відчуття небезпеки для власного життя, характерного для перебування на передовій. Якщо звернутися до ієрархії цінностей за А. Маслоу [48], зазначені явища слід відносити до орієнтирів вищого порідку, що відповідають за саморозвиток та особистісне вдосконалення. При цьому варто пам'ятати, що Маслоу наполягав на тому, що потреби більш високого порядку не можуть бути задоволені без задоволення потреб попередніх рівнів. Очевидно, що в умовах бойових дій задоволення прагнення до безпеки як потреби більш низького, ніж саморозвиток, порядку є вкрай важким, що, на нашу думку і зумовлює неперіоритетну націленість бійців з передової на творчість, красу природи та пізнання.

Аналізуючи розподіл цінностей за ступенем доступності, ми схилиємося до того, що він у значній мірі обумовлений об'єктивними чинниками, що характеризують ситуацію перебування на передовій. Так, найбільш доступна для бійців з передової цінність матеріальної забезпеченості, на наш погляд,

зумовлюється тим, що військові доплати за участь у бойових діях значною мірою збільшили економічний прибуток більшості досліджуваних, що призвело до виникнення відчуття зростання економічної забезпеченості, - відповідно, і доступності матеріальних благ. Щодо активного життя – вище ми вже говорили, що дана цінність може розглядатися як необхідний, навіть обов'язковий елемент діяльності в умовах бойових дій; і, з огляду на його таку обов'язковість, в умовах передової він набуває значного поширення, що спричиняє формування сприйняття активного та діяльного життя як досить доступного. Доступність цінності цікавої роботи ми схильні пояснювати специфікою військово-професійної діяльності в умовах бойових дій, а саме тим, що ця діяльність сприяє високому залученню до неї. З одного боку, на відміну від більшості представників цивільних професій, бійці з передової не мають можливості по завершенню робочого дня вертатися до дому, до сім'ї тощо, а перебувають на службі цілодобово, - отже, інтерес до будь-чого в них має змогу формуватися виключно в умовах несення служби. На наш погляд, це має спричиняти формування доволі міцного зв'язку особистісних інтересів бійців та їхньої роботи, тобто, служби, - тобто, ця служба, за таких умов, має сприйматися бійцями як доволі цікава робота; а постійне перебування на ній відкриває значні можливості для сприйняття її як доволі доступної. З іншого ж боку, зануренню у військову діяльність може сприяти і те, що від неї в умовах бойових дій у дуже високій мірі залежить життя і здоров'я досліджуваних.

Якщо поглянути на найменш доступні цінності, - свободу, здоров'я та творчість, то ми схильні пояснювати їхнє потрапляння у низ рейтингу ієрархії доступності, також з огляду на об'єктивні чинники, що в якості джерела походження мають специфіку проходження військової служби в умовах передової. Так, для останньої характерна доволі жорстка регламентація здійснення діяльності уставними правилами, бойовими інструкціями тощо. Очевидно, що в таких умовах сприйняття доступності свободи та творчості має характеризуватися доволі слабкою виразністю, що і було нами виявлено. Стосовно здоров'я – очевидно, що сприйняття його відносно слабкої доступності зумовлюється відчуттям для його високої небезпеки, характерним для перебування на передовій.

Щодо показника узгодженості цінності і доступності – як вже було сказано вище, він є доволі прийнятним, і навіть таким, що демонструє тенденцію у більш позитивний бік у порівнянні з тестовими нормами. Отже, ми маємо констатувати, що загалом по виборці військових з передової проблем у ціннісно-смысловому аспекті часової перспективи не виявляється; а зазначену тенденцію ми схильні пояснювати мобілізацією психологічних ресурсів, яка відзначається в екстремальних або близьких до таких умовах. Тобто, мова йде про те, що зазначена мобілізація може призводити до відчуття власної спроможності досягати значущих цілей.

Далі поглянемо на результати, отримані за Багатовимірною шкалою ставлення до майбутнього В. Кластера. Як ми бачимо все з тієї ж таблиці 3.1, абсолютно всі показники характеризуються помірним рівнем виразності. Отже, з одного боку, ми не можемо говорити про сприйняття досліджуваними майбутнього як дуже структурованого, такого, що є абсолютно легким, позитивним цінним, близьким і знаходиться повністю під їхнім контролем; проте і про проблеми у зазначених аспектах говорити не можна – мова йде, очевидно, про доволі збалансоване емоційно-оцінне ставлення до власної часової перспективи, яке, має під собою і врахування можливих труднощів і перешкод на шляху до майбутнього, і націленість на віру у його відносну позитивність, які, врівноважуючи один одного, у підсумку дають помірну виразність зазначених феноменів.

Нарешті перейдемо до аналізу результатів, отриманих в ході психодіагностики за допомогою Опитувальника самоорганізації діяльності (все та ж таблиця 3.1). Як ми можемо бачити, усі емпіричні показники є доволі близькими до показників тестових норм. Тобто, організаційно-діяльнісний компонент часової перспективи військових на передовій характеризується нормальним представленням їхньої плановірності, цілеспрямованості, наполегливості, фіксації на структуруванні діяльності, самоорганізації та орієнтації на сьогодення. Знов-таки, у прагненні пояснити такі результати, ми можемо говорити, з одного боку, про певну збалансованість адекватного врахування можливих труднощів та перешкод на

шляху до майбутнього; а з іншого, - про віру у позитивність цього майбутнього, що є характерною для повноцінно функціонуючої особистості.

Аналізуючи всі отримані результати загалом, слід відзначити, що вони цілком узгоджуються з тим, що ми розглядали в рамках теоретичного аналізу, - а саме, те, що, не дивлячись на постійну загрозу для життя і здоров'я бійців, в останніх часова перспектива не формується негативною, розмитою, неясною тощо. В якості одного з варіантів пояснення цього ми вбачаємо те, що адекватна націленість на майбутнє може виступати в якості засобу для відволікання від важких умов бойових дій; а конструктивні погляди на власні перспективи мають допомагати військовим знаходити сенс та виправдання в тому негативі, що відбувається на передовій. Ще один можливий шлях інтерпретації таких результатів, на нашу думку, може бути пояснений зазначеною вище мобілізацією психологічних ресурсів, характерною для екстремальних або близьких до таких умов, - яка не дозволяє негативним чинникам знижувати позитивність та чіткість часової перспективи.

Отже, на цьому окремий аналіз часової перспективи нами завершено, і ми приступаємо до вивчення емоційної сфери військових на передовій.

3.2. Визначення факторної структури емоційної сфери у військових на передовій

В першу чергу поглянемо на описові статистики за результатами діагностики базових емоцій, алекситимії та емоційної збудливості (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Показники діагностики емоційної сфери військових на передовій

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Інтерес	3,00	12,00	7,2113	2,07939
Радість	3,00	12,00	6,1338	1,91755
Здивування	3,00	12,00	6,5915	1,89869
Горе	3,00	12,00	7,8521	1,91651
Гнів	3,00	12,00	6,6831	1,86939

Таблиця 3.2 (продовження)

Показники діагностики емоційної сфери військових на передовій

Шкала	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Огида	3,00	12,00	6,6268	1,98794
Зневага	3,00	12,00	6,7676	2,12938
Страх	3,00	12,00	8,0141	2,10365
Сором	3,00	12,00	7,0845	1,93692
Провина	3,00	12,00	6,6972	1,97498
Алекситимія	26,00	111,00	62,8803	16,18969
Збудливість	0,00	15,00	7,3803	3,16168

Як ми можемо бачити з отриманих даних, серед базових емоцій для військових на передовій найбільш виразними слід вважати страх та горе; найменш – радість та здивування.

На наш погляд, подібний розподіл диференційних емоцій є цілком виправданим, з огляду на об'єктивні зовнішні чинники, характерні для ситуації перебування на передовій. Так, відносно висока виразність страху може пояснюватися переживанням небезпеки за власне життя і здоров'я, характерним для перебування в осередку бойових дій; горе – втратами товаришів по службі, які в умовах нинішньої війни регулярно трапляються на фронті. Відносно низка виразність радості може трактуватися як цілком закономірна реакція на прояв емоцій горя та страху; а здивування – перевантаженням емоційного сприйняття важкими умовами передової, через яке значно збільшуються вимоги до характеристик об'єкта, що могли б викликати здивування.

Щодо показника алекситимії, - ми бачимо, що його значення опинилося на межі між нормою та зоною ризику. Тобто, ми маємо відзначати певну тенденцію до ускладнень, які можуть проявлятися серед бійців з передової стосовно формулювання та вербалізації власних емоцій. Це ми пов'язуємо з тим, що бойові дії не є настільки ж типовою діяльністю для більшості досліджуваних, як ті її види, які зазвичай здійснюються протягом більш тривалого періоду їхнього життя (соціальна взаємодія, навчання, робота за фахом тощо). Мова йде про те, що

здебільшого бійці, які опинилися на передовій (як мобілізовані, так і ті, що несли службу до початку війни), саме там почали отримувати свій перший бойовий досвід, періодично стикаючись з переживаннями, які до цього вони не відчували ані у позавійськовому житті, ані в рамках військово-навчальної підготовки (свідчення гибелі чи важких поранень товаришів по службі, потрапляння під артилерійські обстріли, скоєння вбивства ворога тощо). Ми припускаємо, що ці переживання можуть бути настільки потужними та складними (комплексними), що, з огляду на те, що бійці не мають відзначеного вище значного досвіду їхнього переживання, можуть відчувати певні складнощі у їх визначенні, формулюванні та вербалізації, - що й вилилось у результаті за показником алекситимії, який ми отримали емпірично.

За методикою діагностики емоційної збудливості було виявлено результат, який вказує на помірність цієї збудливості. Тут ми схильні говорити про те, що, не дивлячись на оговорене нами вище значне емоційне навантаження, процеси, які забезпечують валентність емоцій, очевидно, керуючись цілою низкою механізмів саморегуляції, знаходяться у відносній рівновазі, утримуючи емоційну запальність військових на певному рівні, - який, з одного боку, забезпечував би їм необхідний емоційний потенціал для максимально можливо оптимального виконання бойових завдань; а з іншого, - щоб ця запальність не заважала функціонуванню раціональної складової регуляції діяльності в умовах бойових дій.

Тепер, коли нами оглянуті описові статистики показників діагностики емоційної сфери військових на передовій, ми вдамося до факторизації зазначених результатів. З одного боку, такий крок має допомогти нам більш ретельно розглянути структурну організацію емоційної сфери досліджуваних; з іншого – скоротити розмірність з метою спрощення подальшого виділення емоційних профілів на основі кластеризації вибірки (оскільки в такому випадку зменшується кількість параметрів, які слід класифікувати при розподілі досліджуваних). Отже, результати факторного аналізу показників емоційної сфери досліджуваних представлено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Результати факторизації показників емоційної сфери військових на передовій

	Фактори				
	1	2	3	4	5
Інтерес		,915			
Радість			-,857		
Здивування					
Горе			,828		
Гнів					,820
Огида				,730	
Зневага				,596	
Страх	,902				
Сором	,740				
Провина					-,652
Алекситимія	,829				
Збудливість		-,921			

За підсумком факторизації було отримано п'ять факторів, які у сукупності пояснюють 64,2 відсотка дисперсії.

До фактору 1 увійшли такі базові емоції, як страх і сором, а також – алекситимія – усі з позитивним навантаженням.

До фактору 2 з позитивним навантаженням увійшов інтерес як базова емоція та з негативним – емоційна збудливість.

До фактору 3 увійшли дві базові емоції: горе – з позитивним навантаженням та радість – з негативним.

До фактору 4 з позитивним навантаженням увійшли емоції огиди та зневаги.

На решті, до фактору 5 увійшли дві базові емоції: гнів, з позитивним навантаженням та провина – з негативним.

Спробуємо дещо більш узагальнити наведений опис результатів факторизації. Отже, перший фактор вказує на пов'язаність емоцій страху та сорому з проблемами у формулюванні та вербалізації власних емоцій. Ми схильні припускати, що даний фактор відображує те, що специфіка військової діяльності в умовах передової передбачає постійне стикання зі страхом, в той час як необхідність

виконання даної діяльності не робить страх тим чинником, який би дозволяв бійцям припинити здійснювати її. Крім того, на сьогоднішній день у суспільстві склався доволі стійкий образ військового бійця – сміливого, відчайдушного та безстрашного. З огляду на все це, прояви виразного страху, не дивлячись на їхню природність та відповідність об'єктивним умовам, у середовищі військових може сприйматися не схвально, - відповідно, при їхня поява в такому випадку має супроводжуватися почуттям сорому. Алекситимія, в свою чергу, може тут виступати в якості механізму, що блокує визнання появи страху – тобто, чим менше бійці спроможні визнати та вербалізувати власний страх, тим менше вони мають підстав для його демонстрації оточуючим. Отже, дамо даному фактору умовну назву «Показова сміливість».

Другий фактор вказує на пов'язаність емоційної рівноваги та прояву емоції інтересу. На наш погляд, даний фактор має відображувати те, що стриманість дозволяє бійцям на передовій краще контролювати раціональну складову саморегуляції, - отже, більшою мірою проявляти інтерес до явищ, що оточують їх навколо, шукати в них певну інформацію, причинно-наслідкові зв'язки тощо. Натомість, виразна збудливість, навпаки, - призводить до спричинення імпульсивної активності, для якої раціональний пошук, який є основою утворення інтересу, не є характерним. Отже, назвемо умовно даний фактор «Раціональний інтерес».

Третій фактор вказує на протиставлення емоцій горя та радості. На наш погляд, дане поєднання не можна пояснювати виключно в контексті перебування досліджуваних на передовій, - оскільки мова йде про два абсолютно полярні феномени, які досить переконливо взаємовиключають один одного: зокрема, виразне відчуття горя не дозволяє людині відчувати себе щасливою у певному моменті; а сильне щастя, якщо воно затьмарює певні негаразди, які б могли викликати негативні переживання, не дозволяє проявлятися горю. Але, тим не менш, не дивлячись на універсальність такого протиставлення, констатуємо, що для емоційної сфери конкретно наших досліджуваних даний фактор є характерним. Умовно назвемо його «Міра позитивності», маючи на увазі, що найбільш зміщений

в бік радості баланс зазначеного співвідношення відповідатиме максимальній мірі зазначеної позитивності; в бік горя - мінімальній.

Четвертий фактор вказує на пов'язаність емоцій огиди та зневаги. Ми вважаємо, що він відображує певний психологічний механізм, в рамках якого досліджувані можуть знецінювати речі, які для них є емоційно неприємними. Мова йде про те, що від явищ, які в бійців викликають негативні емоційні переживання, ці особи можуть прагнути дистанціюватися; а зневага в даному випадку має виступати в якості засобу такого дистанціювання. Знов-таки, оскільки при такій інтерпретації зазначеного результату ми не спиралися безпосередньо на специфіку ситуації перебування на передовій, цілком можливо, що вказаний механізм носить доволі універсальний характер і виходить далеко за межі нашої вибірки. Але, оскільки на меті роботи не стоїть перевірка цього, поки що лише констатуємо, що зазначений результат є характерним для військових на передовій. Назвемо даний фактор «Емоційне знецінення».

П'ятий фактор вказує на протиставлення емоцій гніву та провини. Цілком можливо, що в даному випадку мова може йти про те, що в умовах доволі жорсткої армійської підпорядкованості прояв гніву може визначатися як певне порушення дисципліни. При цьому почуття провини може виступати в якості індикатору підпорядкованості нормам (чим більше відчуття провини, тим більш виразно має проявляти себе прагнення дотримуватися норм). За такого положення речей, очевидно, що провини має знижувати або взагалі блокувати потенційні гнівні імпульси бійців з передової з метою недопущення можливих порушень встановлених норм і правил. Отже, назвемо даний фактор «Сумлінна стриманість».

Таким чином, ми з'ясували що для організації емоційної сфери бійців з передової в аспекті взаємопобудови базових емоцій, алекситимії та збудливості характерна п'ятифакторна структура, до якої входять такі фактори, як: «Показова сміливість», що вказує на пов'язаність емоцій страху та сорому між собою, а також – з проблемами у формулюванні та вербалізації власних емоцій; «Раціональний інтерес», який відображує пов'язаність емоційної стриманості та прояву емоції інтересу; «Міра позитивності», в якому відображається протиставлення емоцій горя

та радості; «Емоційне знецінення», для якого характерна пов'язаність емоцій огиди та зневаги та «Сумлінна стриманість» - фактор, що вказує на протиставлення емоцій гніву та провини.

3.3. Визначення емоційних профілів у військових на передовій

З метою визначення емоційних профілів проведемо класифікацію досліджуваних вибірки із застосуванням кластерного аналізу, взявши за основу класифікації виділені у попередньому підрозділі фактори.

Після попереднього вивчення дендрограми було ухвалене рішення про виділення трьох кластерів в якості оптимальної кількості. Результати кластеризації вибірки на основі виділених факторів за допомогою методу К-середніх представлено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Результати кластеризації вибірки на основі виділених факторів за допомогою методу К-середніх

	Кластер		
	1	2	3
Кількість досліджуваних	49	40	53
Фактор 1 («Показова сміливість»)	,65269	-,53319	-,20102
Фактор 2 («Раціональний інтерес»)	-,50032	-,44962	,80189
Фактор 3 («Міра позитивності»)	,28556	-,92052	,43072
Фактор 4 («Емоційне знецінення»)	,62867	-,34550	-,32047
Фактор 5 («Сумлінна стриманість»)	,02463	,30700	-,25447

Як можна бачити з результатів, представлених у таблиці 3.4, було отримано три кластери. Перш ніж аналізувати ці результати, поглянемо, наскільки виразними є відмінності між виділеними групами по кожному з п'яти факторів (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Результати перевірки достовірності відмінностей між кластерами по виділених факторах

Фактор	Кластер		Похибка		F	P (2-ст)
	Сер. квадрат	ст.св.	Сер. квадрат	ст.св.		
Фактор 1	17,194	2	,767	139	22,417	,000
Фактор 2	27,216	2	,623	139	43,701	,000
Фактор 3	23,862	2	,671	139	35,558	,000
Фактор 4	14,792	2	,802	139	18,454	,000
Фактор 5	3,616	2	,962	139	3,757	,026

За підсумком застосування дисперсійного аналізу було встановлено, що між виділеними групами існують достовірні відмінності за всіма п'ятьма факторами, що свідчить про доволі високу унікальність кожного з отриманих емоційних профілів.

Отже, ще раз відзначимо, що за підсумком кластеризації було отримано три кластери, або три групи носіїв різних емоційних профілів. Для зручності опису представимо їх графічно (рис. 3.1).

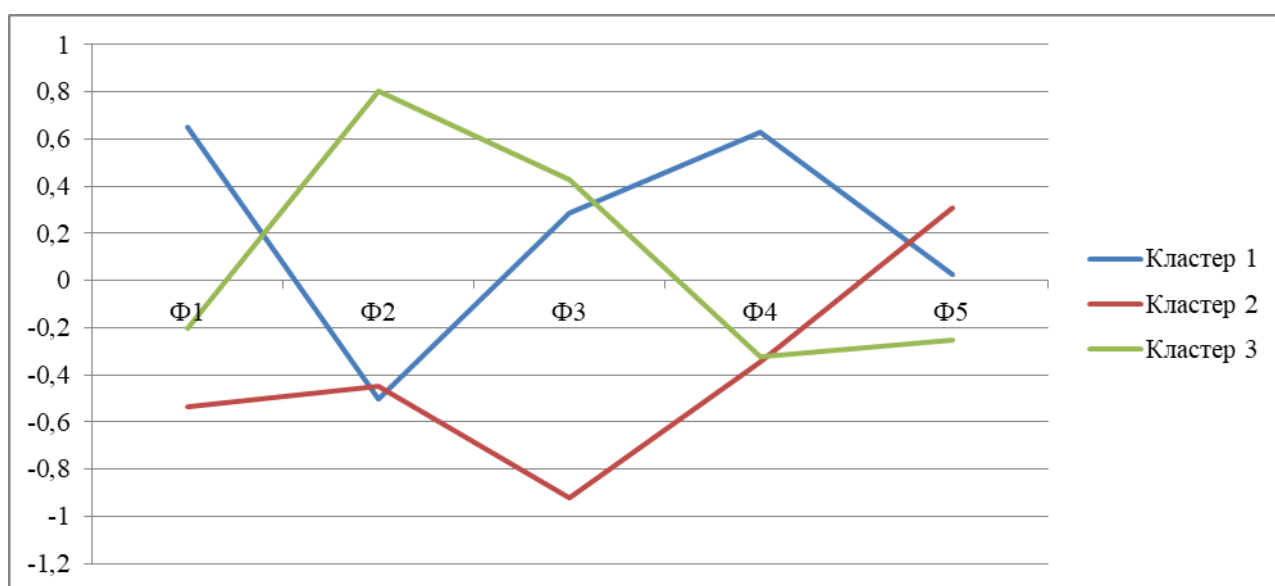

Рис. 3.1. Результати кластеризації вибірки на основі виділених факторів за допомогою методу К-середніх

До першого кластеру увійшло 49 осіб. Для нього характерна найвища виразність факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення»; найнижча

виразність факторі «Раціональний інтерес» та проміжні значення факторів «Міра позитивності» та «Сумлінна стриманість».

До другого кластеру увійшло 40 осіб. Для нього характерна найвища виразність фактору «Сумлінна стриманість», найнижча – факторів «Показова сміливість», «Міра позитивності», «Емоційне знецінення» та проміжне значення за фактором «Раціональний інтерес» (яке є відносно близьким до аналогічного показника у першому кластері).

До третього кластеру увійшло 53 особи. Для нього характерна найвища виразність факторів «Раціональний інтерес» та «Міра позитивності»; найнижча – фактору «Сумлінна стриманість» та проміжні значення факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення» (яке є відносно близьким до аналогічного показника у другому кластері).

Отже, спробуємо провести якомога більш детальний опис носіїв виділених емоційних профілів.

Як ми бачимо, для носіїв першого профілю характерним є найвища серед усіх досліджуваних пов'язаність емоцій сорому та страху при супроводі ускладнень з вербалізацією переживань, а також – найміцніший зв'язок емоцій огиди та зневаги. При цьому прояв інтересу даних досліджуваних найменшою мірою перетинається з емоційною рівновагою; а взаємодія емоцій радості та горя, а також – гніву та провини – є відносно помірними. Отже, в тих, хто увійшов до даного кластеру, параметри комбінацій емоційних феноменів здебільшого спрямовані на регуляцію негативних переживань. Отже, назвемо даний профіль «Негативно-орієнтованим».

У носіїв другого профілю спостерігається найбільша виразність зв'язку гніву та провини, при тому що пов'язаність емоцій сорому та страху при супроводі ускладнень з вербалізацією переживань; а також – огиди зі зневагою та протиставлення радості з горем, - є найслабшими. Взаємообумовленість емоційної стриманості та прояву інтересу в даних осіб є відносно помірною. Як можна бачити, в даній групі досліджуваних вагому роль відіграють емоції, пов'язані з сумлінністю та мораллю – провини, сором і зневага. Отже, назвемо даний профіль «Морально-детермінованим».

У носіїв третього профілю найбільшою мірою проявляє себе протиставлення горя і радості, а також – пов'язаність емоційної стриманості та інтересу. При цьому в них найменш виразно протиставляється гнів та провина. Зв'язок сорому зі страхом при супроводі ускладнень з вербалізацією переживань, а також - огиди зі зневагою в даних осіб є відносно помірними. Отже, носії даного профілю найкраще диференціюють радість та горе, а також – проявляти пізнавальну спрямованість емоцій за умови їхнього опанування. То ж, назовемо даний профіль «Емоційно-обізнаним» або «Емоційно-компетентним».

Таким чином, підведемо підсумок: серед військових на передовій було виділено три емоційних профілі: 1) «Негативно-орієнтований», для якого характерна найвища виразність факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення»; найнижча виразність факторів «Рациональний інтерес» та відносна помірність значень факторів «Міра позитивності» та «Сумлінна стриманість»; 2) «Морально-детермінований», що визначається найвищою виразністю фактору «Сумлінна стриманість», найнижчою – факторів «Показова сміливість», «Міра позитивності», «Емоційне знецінення» та відносно помірним значенням за фактором «Рациональний інтерес»; та 3) «Емоційно-обізнаний», для якого є типовою найвища виразність факторів «Рациональний інтерес» та «Міра позитивності»; найнижча – фактору «Сумлінна стриманість», та відносно помірна представленість факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення».

3.4. Порівняльний аналіз показників часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями

Приступимо до порівняльного аналізу показників часової перспективи у носіїв різних емоційних профілів із застосуванням методу Краскелла-Уолліса. Спочатку поглянемо, чи існують розбіжності щодо ціннісно-сміслового аспекту даного феномену, в залежності від організації емоційної сфери в умовах бойових дій, звернувшись до результатів, отриманих за допомогою методики «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах» (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Результати порівняльного аналізу показників, отриманих за допомогою Методики
«Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах»

Шкала	Кластер	Сер. ранг	Хі-квадрат	ст.св.	Р (2-ст)
Активне життя (значущість)	1	69,03	,342	2	,843
	2	73,86			
	3	72,00			
Здоров'я (значущість)	1	70,33	,744	2	,689
	2	75,81			
	3	69,33			
Цікава робота (значущість)	1	68,05	1,835	2	,400
	2	67,94			
	3	77,38			
Любов (значущість)	1	74,81	1,771	2	,412
	2	64,53			
	3	73,71			
Матеріальна забезпеченість (значущість)	1	70,07	1,724	2	,422
	2	78,29			
	3	67,70			
Хороші друзі (значущість)	1	74,27	,468	2	,792
	2	68,74			
	3	71,03			
Впевненість у собі (значущість)	1	75,83	3,218	2	,200
	2	62,15			
	3	74,56			
Пізнання (значущість)	1	72,96	3,766	2	,152
	2	79,88			
	3	63,83			
Свобода (значущість)	1	70,40	,378	2	,828
	2	74,79			
	3	70,04			
Щасливе сімейне життя (значущість)	1	70,71	,119	2	,942
	2	73,34			
	3	70,84			
Творчість (значущість)	1	66,83	1,317	2	,518
	2	73,85			
	3	74,05			
Краса природи (значущість)	1	71,33	,180	2	,914
	2	69,59			
	3	73,10			
Активне життя (доступність)	1	72,08	,022	2	,989
	2	70,88			
	3	71,43			
Здоров'я (доступність)	1	77,46	1,918	2	,383
	2	66,46			
	3	69,79			
Цікава робота (доступність)	1	74,33	6,060	2	,048*
	2	81,01			
	3	61,71			
Любов (доступність)	1	78,54	2,933	2	,231
	2	65,18			
	3	69,76			
Матеріальна забезпеченість (доступність)	1	71,44	1,383	2	,501
	2	66,16			
	3	75,58			

Таблиця 3.6 (продовження)

Результати порівняльного аналізу показників, отриманих за допомогою Методики
«Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах»

Шкала	Кластер	Сер. ранг	Хі-квадрат	ст.св.	P (2-ст)
Хороші друзі (доступність)	1	66,56	1,714	2	,424
	2	77,73			
	3	71,37			
Впевненість у собі (доступність)	1	69,88	,444	2	,801
	2	69,69			
	3	74,37			
Пізнання (доступність)	1	65,38	5,447	2	,066
	2	83,48			
	3	68,12			
Свобода (доступність)	1	63,53	4,121	2	,127
	2	71,94			
	3	78,54			
Щасливе сімейне життя (доступність)	1	76,18	1,637	2	,441
	2	65,26			
	3	71,88			
Творчість (доступність)	1	66,18	1,412	2	,494
	2	75,45			
	3	73,43			
Краса природи (доступність)	1	74,14	,683	2	,711
	2	67,24			
	3	72,27			
Індекс розходження	1	67,35	1,121	2	,571
	2	70,86			
	3	75,82			

Як можна бачити з таблиці 3.6, найбільш інформативний показник в аспекті вивчення часової перспективи – індекс розходження значущості та доступності цінностей – не дозволив отримати розбіжностей. А загалом, якщо розглядати показники окремих цінностей, то з-поміж усіх виявлених лише один, на основі якого носії різних емоційних профілів мають достовірні відмінності. Мова йде про доступність цікавої роботи: у носіїв «Морально-детермінованого» профілю він є найбільш виразним; «Емоційно-обізнаного» - найменш.

Очевидно, пояснення такого результату може критися в тому, що «морально-детерміновані» досліджувані найбільшою мірою спрямовують свої емоційні ресурси на виконання військово-професійної діяльності, завдяки чому вона серед інших найбільше схильні залучатися до даної діяльності, занурюватися в неї і, як наслідок, визначати її як достатньо цікаву (а доступність визначається з огляду на те, що вона виконується саме у поточний момент). В свою чергу, носії «Емоційно-

обізнаного» профілю можуть краще на основі власних емоційних сигналів, що поступають до них, визначати негатив у небезпечній діяльності, - отже, меншою мірою наявну роботу відносити до цікавої.

Але ж в цілому, ще раз підкреслимо, - ціннісно-смысловий аспект часової перспективи можна визначати як слабкозалежний від організації емоційної сфери в умовах передової. Ми схильні пояснювати це тим, що у формуванні ціннісних орієнтацій емоції відіграють не вирішальну роль, а є лише однією зі складових цінніснотворення наряду з когнітивними феноменами, установками, змістовними аспектами досвіду тощо.

Тепер поглянемо на порівняльний аналіз носіїв різних емоційних профілів щодо емоційно-оцінної складової часової перспективи, звернувшись до показників, отриманих за допомогою Багатовимірної шкали ставлення до майбутнього (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Результати порівняльного аналізу показників, отриманих за допомогою
Багатовимірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера

Шкала	Кластер	Сер. ранг	Хі-квадрат	ст.св.	Р (2-ст)
Структурованість	1	59,18	9,929	2	,007**
	2	69,23			
	3	84,60			
Внутрішній контроль	1	60,45	9,272	2	,010**
	2	67,71			
	3	84,58			
Ступінь складності	1	77,28	3,209	2	,201
	2	74,90			
	3	63,59			
Цінність	1	59,58	8,628	2	,013*
	2	70,33			
	3	83,41			
Віддаленість у часі	1	82,94	5,842	2	,054
	2	66,33			
	3	64,83			
Загально афективна оцінка	1	58,99	8,082	2	,018*
	2	72,88			
	3	82,03			

З таблиці 3.7 ми можемо бачити, що достовірні відмінності було отримано за шкалами: структурованість, внутрішній контроль, цінність та загальна афективна оцінка.

Отже, для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю найбільшою мірою характерне бачення свого майбутнього як структурованого, цінного, емоційно-приємного, та такого, що підлягає внутрішньому контролю. При «Негативно-орієнтованому» профілі всі ці показники є виразними найменше.

На нашу думку, з цього має витікати те, що організація емоційної сфери носіїв «Негативно-орієнтованого» профілю завдяки значній зосередженості на доланні саме негативних переживань у сьогоденні нерівномірно розподіляє психологічні ресурси даних досліджуваних в бік поточного моменту, дещо ігноруючи майбутнє, - саме завдяки чому часова перспектива набуває розмитості та знеціненості. Натомість, «емоційно-обізнані» бійці завдяки власній емоційній компетентності мають більше можливостей з розподілу зазначених ресурсів, - в тому числі і на майбутнє. Крім того, емоційна обізнаність даних досліджуваних дозволяє їм краще оцінювати події, що з ними траплялися і трапляються зараз, на основі чого виникають сприятлива можливість для адекватного прогнозування майбутнього і загалом цілісного оформлення часової перспективи.

Нарешті, звернемось до порівняльного аналізу носіїв різних емоційних профілів щодо організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи, звернувшись до показників, отриманих за допомогою Опитувальника самоорганізації діяльності (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

Результати порівняльного аналізу показників, отриманих за допомогою
Опитувальника самоорганізації діяльності

Шкала	Кластер	Сер. ранг	Хі-квадрат	ст.св.	P (2-ст)
Планомірність	1	67,46	,745	2	,689
	2	72,94			
	3	74,15			
Цілеспрямованість	1	59,67	8,390	2	,015*
	2	70,51			
	3	83,18			
Наполегливість	1	66,97	1,195	2	,550
	2	71,28			
	3	75,86			
Фіксація	1	70,10	,160	2	,923
	2	70,91			
	3	73,24			

Таблиця 3.8 (продовження)

Результати порівняльного аналізу показників, отриманих за допомогою
Опитувальника самоорганізації діяльності

Шкала	Кластер	Сер. ранг	Хі-квадрат	ст.св.	P (2-ст)
Самоорганізація	1	59,98	8,828	2	,012*
	2	69,20			
	3	83,89			
Орієнтація на сьогодні	1	71,01	,038	2	,981
	2	70,95			
	3	72,37			

Як стає очевидним з результатів, представлених у таблиці 3.8, в залежності від організації емоційної сфери бійців на передовій, було виявлено відмінності за такими шкалами, як цілеспрямованість та самоорганізація.

Отже, для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю у діяльнісному формуванні власної часової перспективи найбільшою мірою характерна цілеспрямованість та самоорганізація. При «Негативно-орієнтованому» профілі ці показники є виразними достовірно найменше.

На наш погляд, тут мова має йти так само – про те, що емоційна обізнаність досліджуваних має сприяти більш адекватній інтерпретації сигналів, що отримуються на основі емоційних переживань. Як наслідок – вони можуть краще оцінювати власні ресурси для здійснення певної діяльності, - отже, більш зосереджено націлюватися на висунуті ними цілі та організовувати діяльність з досягнення них. Натомість зосередженість виключно на негативних переживаннях не дає аналогічної широти охоплення сигналів, що отримуються на основі емоційних переживань; відповідно, це значно знижує можливості щодо діяльнісного перспективотворення.

На цьому ми завершуємо наше емпіричне дослідження і приступаємо до формулювання висновків у відповідності до поставлених завдань.

Висновки до розділу III

1. Для військових на передовій найбільш значущими цінностями є: впевненість у собі, здоров'я та активне життя. Найменш значущими для них є

творчість, краса природи, пізнання. В якості найбільш доступних цінностей дані особи визначають: матеріальну забезпеченість, активне життя та цікаву роботу. Найменш доступними них є: свобода, здоров'я та творчість. При цьому узгодженість значущості та доступності цінностей у військових на передовій є доволі прийнятною.

2. Загалом військові на передовій вбачають власне майбутнє як помірно структуроване, допустимо важке, середньо-віддалене у часі та відносно приємне. При цьому такі їхні характеристики, що спрямовані на формування діяльнісного перспективотворення, як плановірність, цілеспрямованість, наполегливість, фіксація на структуруванні діяльності, самоорганізація та орієнтація на сьогодення, слід вважати помірно виразними.

3. Серед базових емоцій для військових на передовій найбільш виразними слід вважати страх та горе; найменш – радість та здивування. При цьому бійці проявляють помірну емоційну збудливість, яка супроводжується незначною тенденцією до ускладнень, що можуть проявлятися при визначенні та вербалізації військовими власних емоційних переживань.

4. Для організації емоційної сфери бійців з передової в аспекті взаємопобудови базових емоцій, алекситимії та збудливості характерна п'ятифакторна структура, до якої входять такі фактори, як: «Показова сміливість», що вказує на пов'язаність емоцій страху та сорому - між собою, а також – з проблемами у визначенні та вербалізації власних емоційних переживань; «Рациональний інтерес», який відображує пов'язаність емоційної стриманості та прояву емоції інтересу; «Міра позитивності», в якому відображається протиставлення емоцій горя та радості; «Емоційне знецінення», для якого характерна пов'язаність емоцій огиди та зневаги та «Сумлінна стриманість» - фактор, що вказує на протиставлення емоцій гніву та провини.

5. Серед військових на передовій виділяються три емоційних профілі: 1) «Негативно-орієнтований», для якого характерна найвища виразність факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення»; найнижча виразність факторів «Рациональний інтерес» та відносна помірність значень факторів «Міра

позитивності» та «Сумлінна стриманість»; 2) «Морально-детермінований», що визначається найвищою виразністю фактору «Сумлінна стриманість», найнижчою – факторів «Показова сміливість», «Міра позитивності», «Емоційне знецінення» та відносно помірним значенням за фактором «Раціональний інтерес»; та 3) «Емоційно-обізнаний», для якого є типовою найвища виразність факторів «Раціональний інтерес» та «Міра позитивності»; найнижча – фактору «Сумлінна стриманість», та відносно помірна представленість факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення».

6. В ході визначення особливостей часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями було встановлено, що ціннісно-смысловий аспект часової перспективи можна визначати як доволі слабкозалежний від організації емоційної сфери в умовах передової, - оскільки відмінності між носіями різних профілів за виразністю його показників було виявлено лише у баченні доступності такої цінності, як цікава робота, що проявляє найбільшу виразність у носіїв «Морально-детермінованого» профілю; найменшу – «Емоційно-обізнаного». Щодо емоційно-оцінної складової часової перспективи, - було виявлено, що для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю найбільшою мірою характерне бачення свого майбутнього як структурованого, цінного, емоційно-приємного, та такого, що підлягає внутрішньому контролю. При «Негативно-орієнтованому» профілі всі ці показники є виразними найменше. Вивчення організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи дозволило встановити, що для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю найбільшою мірою характерна цілеспрямованість та самоорганізація при формуванні інтенцій на майбутнє. При володінні «Негативно-орієнтованим» профілем ці показники є виразними достовірно найменше.

ВИСНОВКИ

1. В ході здійснення теоретичного аналізу було встановлено, що у поняття часової перспективи слід вкладати комплекс поєднаних минулим, сьогоденням і майбутнім уявлень, цінностей та установок, що, спираючись на набутий раніше досвід, певним чином регулюють особистісну активність у сьогоденні, та визначають особливості побудови планів на майбутнє. При цьому, часова перспектива має складну структуру, що характеризується наявністю трьох складових: ціннісно-сміслової (до якої окрім систем цінностей та смислів входить ще і когнітивний аспект), емоційно-оцінної та організаційно-діяльнісної. Емоційна сфера в рамках дослідження визначалася як складне багатоаспектне утворення, призначене для визначення відношення особистості до оточуючого середовища, складовими компонентами якого, окрім безпосередньо емоцій, слід вважати емоційні характеристики особистості, стани, тони і відносини. Також було встановлено, що вплив участі у бойових діях як на емоційну сферу особистості зокрема, так і на її психічне та психологічне здоров'я загалом, є здебільшого негативним. При цьому, характер видозмінення часової перспективи наразі дослідниками достеменно до кінця не визначено: є думки, що вказують на негативну тенденцію щодо бачення майбутнього у військових-учасників бойових дій; але існують і зворотні аргументи.

2. При дослідженні сприйняття військовими на передовій власної часової перспективи було виявлено, що для даних осіб найбільш виразними спрямуваннями є орієнтація на такі цінності, як: впевненість у собі, здоров'я та активне життя. Найменш значущими для них є творчість, краса природи, пізнання. В якості найбільш доступних цінностей дані особи визначають: матеріальну забезпеченість, активне життя та цікаву роботу. Найменш доступними в їхньому сприйнятті є: свобода, здоров'я та творчість. При цьому узгодженість значущості та доступності цінностей у військових на передовій є доволі прийнятною. Загалом бійці вбачають власне майбутнє як помірно структуроване, допустимо важке, середньо-віддалене у часі та відносно приємне. А такі їхні характеристики, що спрямовані на формування

діяльнісного перспективотворення, як планомірність, цілеспрямованість, наполегливість, фіксація на структуруванні діяльності, самоорганізація та орієнтація на сьогодення, - слід вважати помірно виразними.

3. В рамках вивчення емоційної сфери військових на передовій було доведено, що серед базових емоцій для даних осіб найбільш виразними слід вважати страх та горе; найменше – радість та здивування. При цьому дані особи проявляють помірну емоційну збудливість, яка супроводжується незначною тенденцією до ускладнень, що можуть проявлятися при визначенні та вербалізації ними власних емоційних переживань.

Для організації емоційної сфери військових з передової в аспекті взаємопобудови базових емоцій, алекситимії та збудливості характерна п'ятифакторна структура, до якої входять такі фактори, як: «Показова сміливість», що вказує на пов'язаність емоцій страху та сорому - між собою, а також – з проблемами у визначенні та вербалізації власних емоційних переживань; «Рациональний інтерес», який відображує пов'язаність емоційної стриманості та прояву емоції інтересу; «Міра позитивності», в якому відображається протиставлення емоцій горя та радості; «Емоційне знецінення», для якого характерна пов'язаність емоцій огиди та зневаги та «Сумлінна стриманість» - фактор, що вказує на протиставлення емоцій гніву та провини.

4. В ході визначення емоційних профілів у військових на передовій було виявлено, що таких профілі виділяється три: 1) «Негативно-орієнтований», для якого характерна найвища виразність факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення»; найнижча виразність факторів «Рациональний інтерес» та відносна помірність значень факторів «Міра позитивності» та «Сумлінна стриманість»; 2) «Морально-детермінований», що визначається найвищою виразністю фактору «Сумлінна стриманість», найнижчою – факторів «Показова сміливість», «Міра позитивності», «Емоційне знецінення» та відносно помірним значенням за фактором «Рациональний інтерес»; та 3) «Емоційно-обізнаний», для якого є типовою найвищою виразністю факторів «Рациональний інтерес» та «Міра позитивності»; найнижча –

фактору «Сумлінна стриманість», та відносно помірна представленість факторів «Показова сміливість» та «Емоційне знецінення».

5. При визначенні особливостей часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій, було встановлено, що ціннісно-смысловий аспект часової перспективи можна визначати як доволі слабкозалежний від організації емоційної сфери в умовах передової, - оскільки відмінності між носіями різних профілів за виразністю його показників було виявлено лише у баченні доступності такої цінності, як цікава робота, що проявляє найбільшу виразність у носіїв «Морально-детермінованого» профілю; найменшу – «Емоційно-обізнаного». Щодо емоційно-оцінної складової часової перспективи, - було виявлено, що для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю найбільшою мірою характерне бачення свого майбутнього як структурованого, цінного, емоційно-приємного, та такого, що підлягає внутрішньому контролю. При «Негативно-орієнтованому» профілі всі ці показники є виразними найменше. Вивчення організаційно-діяльнісного компоненту часової перспективи дозволило встановити, що для носіїв «Емоційно-обізнаного» профілю найбільшою мірою характерна цілеспрямованість та самоорганізація при формуванні інтенцій на майбутнє. При володінні «Негативно-орієнтованим» профілем ці показники є виразними достовірно найменше.

Отже, гіпотеза нашого дослідження більшою мірою підтверджена. Нами було доведено, що організація емоційної сфери певним чином співвідноситься з поглядами особистості на власні часові перспективи, і виявлено емоційний профіль, який відповідає відносно позитивному перспективотворенню («Емоційно-обізнаний»). Але прогнозований нами принцип виділення профілів виявився дещо іншим, ніж той, що закладався у гіпотезу: замість припущеного нами можливого розподілу емоційної організації на основі одновимірної пов'язаності позитивних емоцій з чіткістю, цінністю, позитивністю та структурованістю часової перспективи, цей розподіл виявився таким, що ґрунтується на багатовимірному врахуванні факторів емоційної саморегуляції, моральності, емоційної рівноваги, позитивності у спрямованості емоцій, та емоційної обізнаності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большакова А. М. Часові перспективи та життєтворчий потенціал особистості. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 22(1). С. 38-44.
2. Буковська О. О. Психологічний аналіз життєвої перспективи особистості у кризовий період. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. № 126. С. 17-21.
3. Горбач Г. М. Життєвий шлях особистості як психологічна проблема. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 22(1). С. 164-169.
4. Джеджера О. В. Емоції та емоційні переживання як предмет наукового дослідження: історичний аспект. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. 2. С. 63-67.
5. Ковальчук О.П. Психологічні механізми професійного самовизначення військовослужбовців. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської*. Київ: Аграр Медіа Груп, 2018. С. 159-167.
6. Кононенко В. В., Скоробреха В. З., Паламар О. Д. Бойова психічна травма. *Одеський медичний журнал*. 2001. № 3. С. 99-101.
7. Лозіна В. Е. Актуальні напрями дослідження особливостей протікання і способів лікування ПТСР у сучасному суспільстві. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 3(2). С. 75-81.
8. Львовчкіна А.М. Психологічні проблеми ресоціалізації воїнів АТО. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Наукове видання*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ: Видавництво, 2016. С. 72-76.
9. Особливості часової перспективи у військових на передовій з різними емоційними профілями. Посилання на тестування за допомогою гугл-

форми. Електронний ресурс. URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfG67seVlgtJUrmBVim3khkuq5M0UCvivYsZPSXiATtIjOJdA/viewform?usp=sf_link. Дата звернення: 24.07.2023.

10. Осьодло В. І. Вплив бойових дій на психіку та поведінку військовослужбовців. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 4. С. 235-242.
11. Павленко О. В. Формування життєвої перспективи в ситуації невизначеності. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, Вип. 39. С. 232-241.
12. Панченко О. А., Панченко Л. В., Зайцева Н. А. Соціально-стресові розлади у мирного населення в ситуації бойових дій. *Наука і освіта*. 2015. № 1. С. 136-140.
13. Перехрест О. Г. Демографічні наслідки війни 1941 - 1945 рр. для українського села. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 211-217.
14. Полілуєва І.В. Основні підходи до аналізу закономірностей емоційно-вольової регуляції діяльності людини. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2016. Вип. 53. С. 186-194.
15. Рациборинська-Полякова Н. В., Семененко К. М. Особливості проявів дисомній в учасників бойових дій. *Архів психіатрії*. 2018. Т. 24, № 4. С. 178-181.
16. Саврасов М. В. Емоційно-мотиваційні складові креативності особистості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 42(1). С. 202-211.
17. Сафін О. Реабілітація та реадaptaція учасників бойових дій: психологічний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2016. Вип. 1. С. 38-43.
18. Стаднік І. В., Мушкевич М. І. Психологічні особливості переживання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) учасниками зони

- антитерористичної операції (АТО). *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 244-248.
19. Субашкевич І. Модифікація методики О. Фанталової «Рівень співвідношення "цінності" і "доступності" в різних життєвих сферах». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2015. № 4-5. С. 77-86.
 20. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 5. С. 3-10.
 21. Титаренко Т. М. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : монографія. Київ. : Імекс-ЛТД, 2012. 511 с.
 22. Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2015. Вип. 6. С. 89-98.
 23. Турецька Х. І. Психотерапія ПТСР в учасників бойових дій із застосуванням імагінативних технік. *Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 226-233.
 24. Харченко А. О. Структурні особливості емоційної сфери учасників бойових дій з постстресовою психологічною дезадаптацією. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди. Серія «Психологія»*. 2018. 58. С. 67-79.
 25. Яворовська Л. М. Хафізова Г. С. Теоретичний аналіз підходів до визначення часової перспективи особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 959, Вип. 46. С. 200-203.
 26. Bond M. J., Feather N. T. Some correlates of structure and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. 55 (2). P. 321–329.
 27. Cannon W.B. Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear, and Rage: An Account of Recent Researches Into the Function of Emotional Excitement. FQ Legacy Books, 2010. 326 p.
 28. Connolly S. L., Alloy L. B. Negative Event Recall as a Vulnerability for Depression: Relationship Between Momentary Stress-Reactive Rumination and Memory for Daily Life Stress. *Clinical Psychological Science*. 2018. 6(1). P. 32-47.

29. Darwin C. R. The expression of the emotions in man and animals. London: John Murray. 1st edition, 1872. 321 p.
30. Durkheim E., Mauss M. Primitive Classification. The University of Chicago press, 1963. 143 p.
31. Elias N. Reflections on a Life. Polity, 1994. 176 p.
32. Elster J. Emotions and Economic Theory. *Journal of Economic Literature*. 1998. 36. P. 47-74.
33. Fraisse P. Perception and Estimation of Time. *Annual Review of Psychology*. 1984. 35:1. P. 1-37.
34. Frank L. K. Time perspectives. *Journal of Social Philosophy*. 1939. 4, 293-312.
35. Frijda N. The Emotions. Cambridge University Press, 1986. 544 p.
36. Gjesme T. On the concept of future time orientation: considerations of some functions' and measurements' implications. *International journal of psychology*. 1983. Volume18, Issue 1-4. P. 443-461.
37. Goffman E. The Presentation of Self In Everyday Life. *American Sociological Review*. 1969. 21 (5). P. 79-92.
38. Holodynski M., Friedlmeier W. Development of Emotions and Their Regulation. Springer, 2005. 442 p.
39. Horowitz M. J., Wilner N., Kaltreider N., Alvarez, W. Signs and symptoms of posttraumatic stress disorder. *Archives of general psychiatry*. 1980. 37(1). P. 85-92.
40. Izard C. E. The face of emotion (Century psychology series). Irvington Pub, 1993. 468 p.
41. James W. The principles of psychology, Vol. 1. Henry Holt and Co, 1890. 1393 p.
42. James W. What Is an Emotion? *Mind*. Vol. 9, №34. 1884. P. 188-205.
43. Javidi H., Yadollahie M. Post-traumatic Stress Disorder. *The international journal of occupational and environmental medicine*. 2012. 3(1). P. 2-9.
44. Joshi P.T., O'Donnell D. Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2003. 6(4). P. 279-291.

45. Kardiner A. The Traumatic Neuroses of War. Martino Fine Books, 2012. 270 p.
46. Kemper T. Power and Status and the Power-Status Theory of Emotions. Handbook of the Sociology of Emotions. Springer, Boston, MA, 2006. 508 p.
47. Lewin K. Defining the "field at a given time". *Psychological Review*. 1943. 50 (3). P. 292-310.
48. Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. 50. P. 370-396.
49. Myers C. S. A contribution to the study of shell shock. *Lancet*. 1915. 1. P. 316-320.
50. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984. 412 p.
51. Nuttin J. The future time perspective in human motivation and learning. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1964. 349 p.
52. Nuttin J., Lens W. Future Time Perspective and Motivation : Theory and Research Method. Rev. ed. Leuven University Press ; Lawrence Erlbaum Associates, 1985. 367 p.
53. Oppenheim H. Lehrbuch der nervenkrankheiten. *The Journal of Nervous and Mental Disease*: November, 1923. Volume 58, Issue 5. P 505-521.
54. Wessman A. E., Ricks D. F. Mood and personality. Holt, Rinehart, & Winston, 1966. 317 p.
55. Wundt W. Grundriss der Psychologie. *Philosophical Review*. 1896. 5 (3). P. 331-332.
56. Zaleski Z. Personal future in hope and anxiety perspective. *Psychology of Future Orientation*. Lublin, 1994. P. 174-194.
57. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. 77. P. 1271-1288.

АНОТАЦІЯ

Марина КРУТАЄВА. - Особливості часової перспективи у військових з різними емоційними профілями, що несуть службу на передовій

У роботі проведено аналіз таких психологічних феноменів як: життєві перспективи, емоційна сфера особистості та психологічні аспекти емоційної сфери військових-учасників бойових дій.

В рамках емпіричного дослідження вивчено життєві перспективи військових з передової у кількості 142 особи. Проаналізовані особливості їхньої емоційної сфери. Визначена факторна структура емоційної сфери військових в аспекті взаємопобудови базових емоцій, алекситимії та збудливості, в рамках якої були виділені такі фактори, як: «Показова сміливість», «Раціональний інтерес», «Міра позитивності», «Емоційне знецінення», «Сумлінна стриманість». На основі зазначених факторів були отримані три емоційні профілі, а саме: «Негативно-орієнтований», «Морально-детермінований та «Емоційно-обізнаний». Здійснено порівняльний показників ціннісно-смислового, емоційно-оцінного та організаційно діяльнісного компонентів життєвих перспектив носіїв трьох різних емоційних профілів, на основі чого виявлено профіль, найбільшою мірою пов'язаний з позитивним перспективотворенням.

Ключові слова: часова перспектива; емоційна сфера; емоції; алекситимія; збудливість; військові; військові на передовій; бойові дії; емоційні профілі; факторна структура емоційної сфери.

ABSTRACT

Maryna KRUTAYEVA. – The temporal perspective peculiarities of the front-line soldiers with different emotional profiles

The work analyzes such psychological phenomena as: life perspectives, the emotional sphere of the personality and psychological aspects of the emotional sphere of military participants in hostilities.

As part of an empirical study, 142 front-line soldiers' life prospects were studied. The peculiarities of their emotional sphere are analyzed. The factor structure of the emotional sphere of the military in terms of the mutual construction of basic emotions, alexithymia and excitability was determined, within which such factors as: "Demonstrative courage", "Rational interest", "Measure of positivity", "Emotional devaluation", "Conscientious restraint" were received. Based on these factors, three emotional profiles were obtained: "Negatively oriented", "Morally determined" and "Emotionally aware". A comparison of indicators of the value-semantic, emotional-evaluative and organizational activity components of the life perspectives of three different emotional profiles carriers was compared, on the basis of which the profile most associated with positive perspective-making was identified.

Keywords: temporal perspective; emotional sphere; emotions; alexithymia; excitability; military; front-line soldiers; hostilities; emotional profiles; the emotional sphere factor structure.